

१९६०

वर्ष - १९६०
कृष्णवर्ष

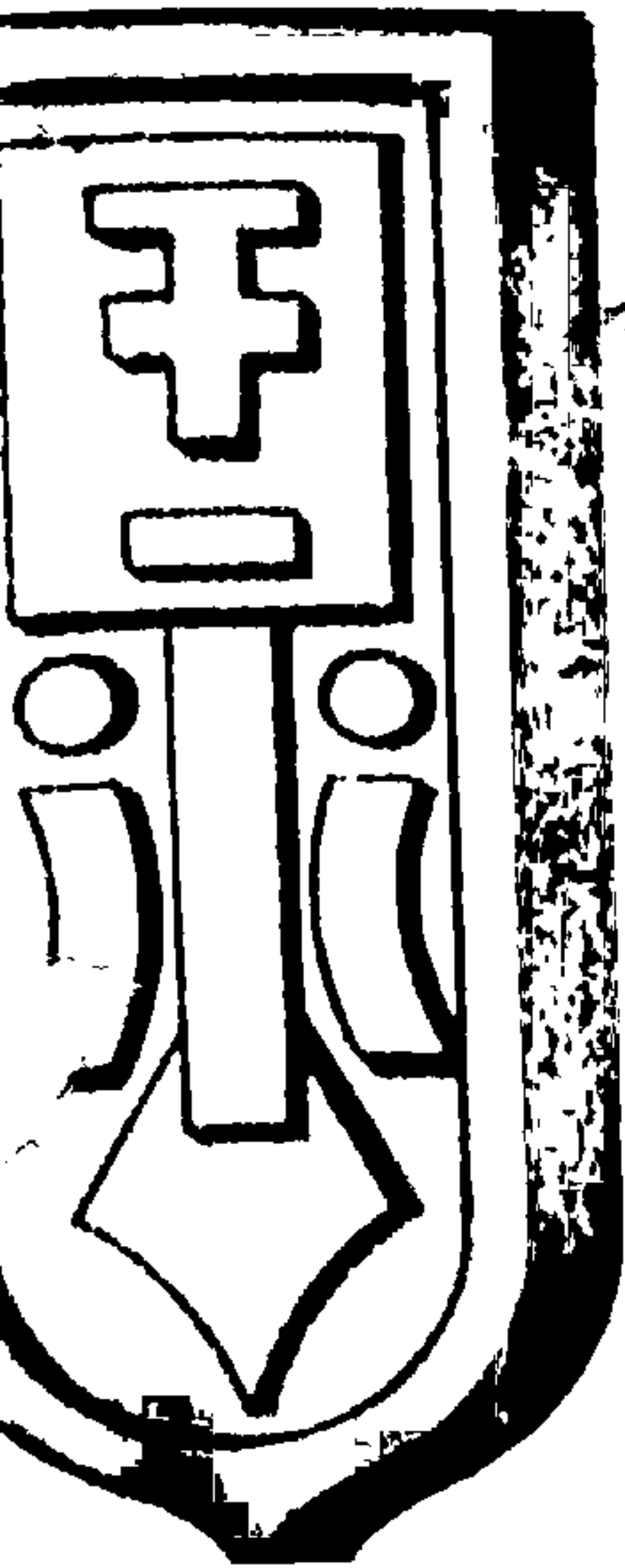
म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

धर्म

सं. क्र.

१३०९

मार्कशाप

व्यक्ति आणि वाङ्मय
दा.न. शिखरे

REFBK-0010978

पाश्चात्य वाङ्मय परिचय माला

भराली ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वकमत.

अनुक्रम २४६००० वि: २१ दि ७

क्रमांक ६५५ नों दि:
४-१-६९

पाश्चात्य विचारवंत परिचय - माला : पुष्प १ छें

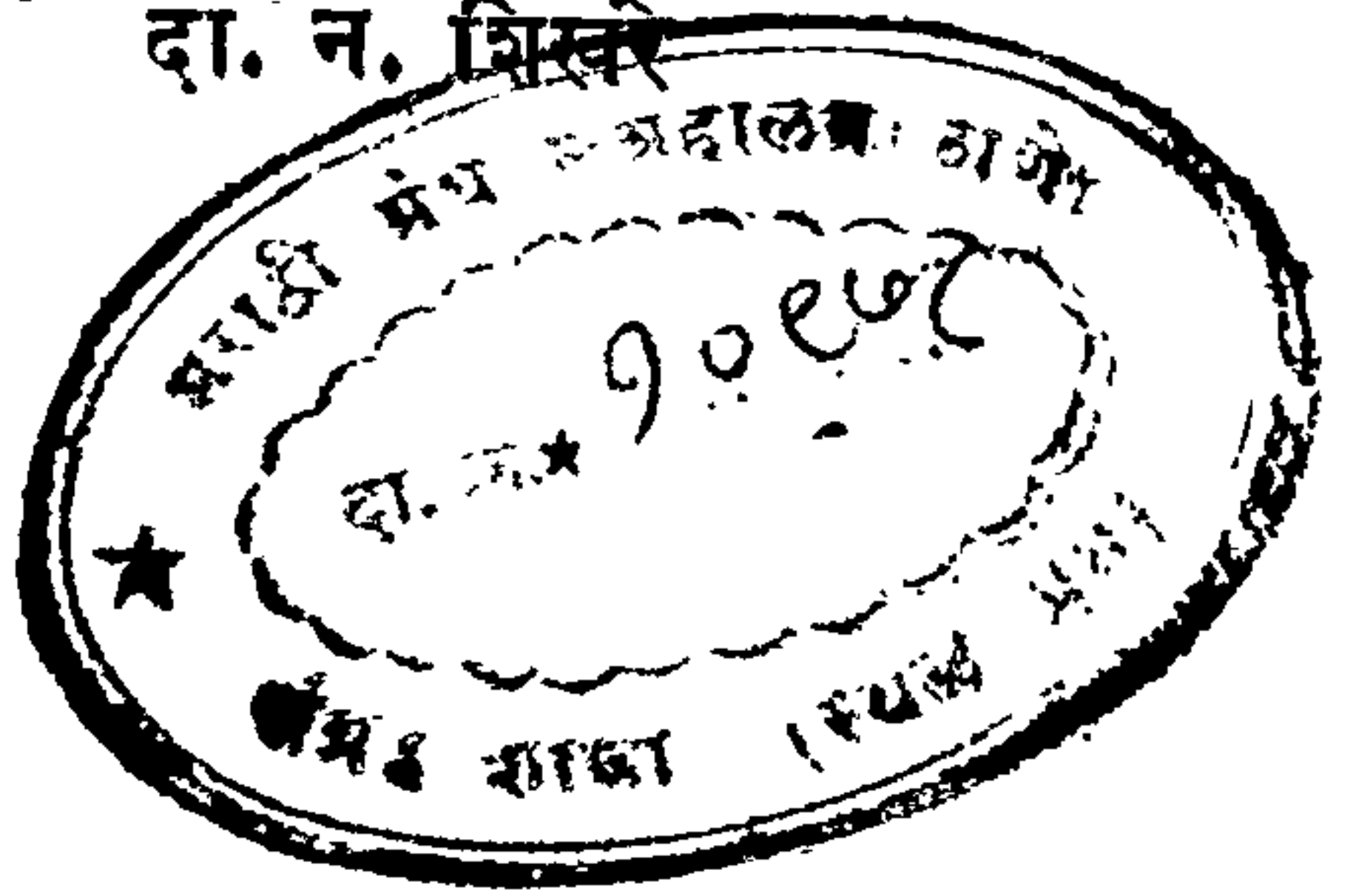
महर्षि टॉलस्टॉय

व्यक्ति आणि वाङ्मय

REFBK-0010978

दा. न. शिखरे

के दार प्रकाशन

थोरले बाजीराव रस्ता : पुणे २

किं. १ रु. ५० नये पैसे

तेथें कर माझे जुळती.....

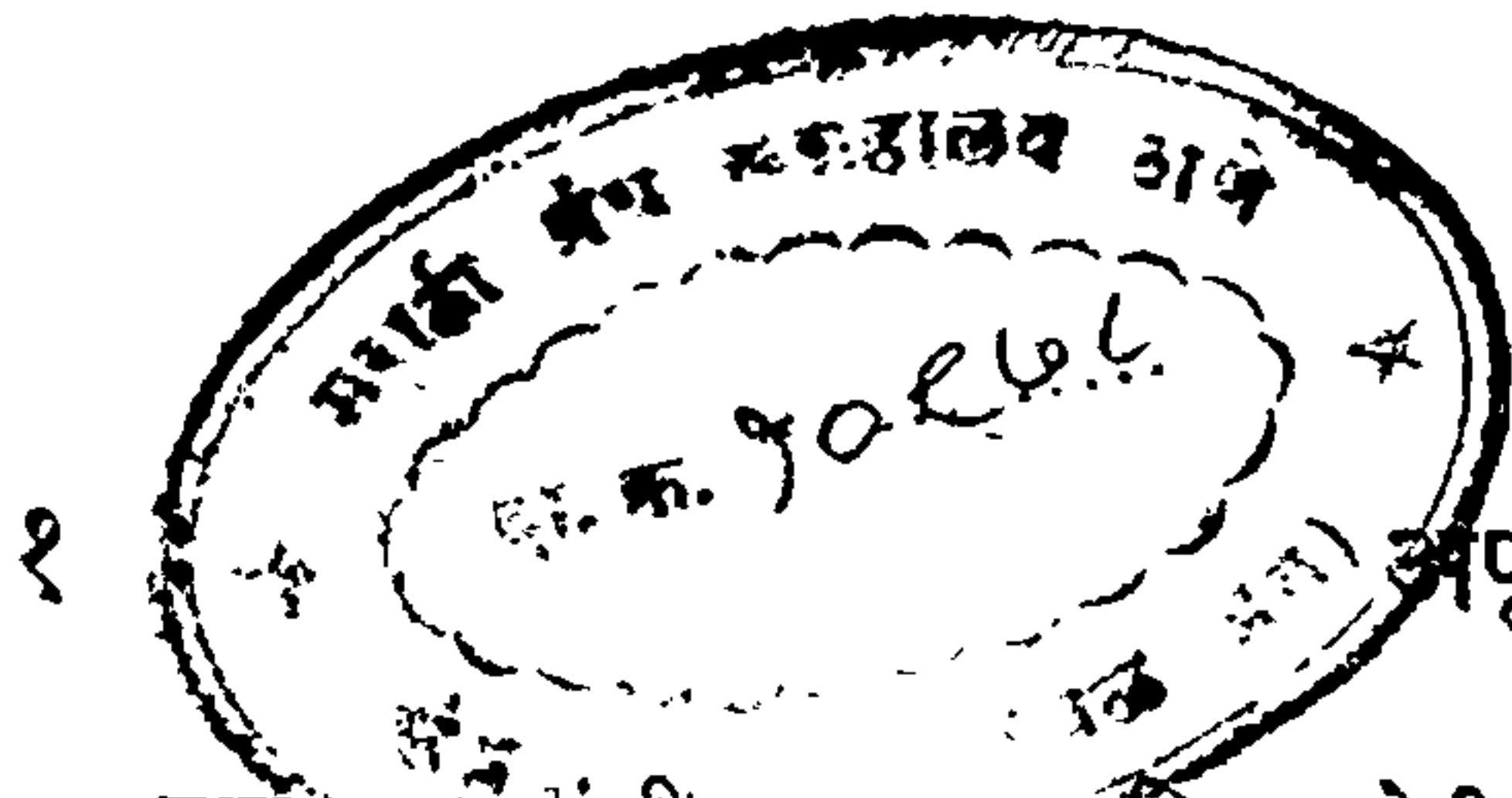

रशियाचा हा थोर तत्त्वज्ञ, प्रतिभाशाली साहित्यिक, त्यागसंपन्न सेवाव्रती व निर्भय सत्यान्वेषी आतां सर्व जगाचा शाश्वतचा मार्गदर्शक होऊन बसला आहे. त्यांनीं दिलेला सत्य, प्रेम व माणुसकी यांचा गायत्रीमंत्र आजच्या जगालाहि योग्य दिशा दाखवील.

लियो टॉलस्टॉय चरित्र-पट

- १८२८ : २८ ऑगस्ट (नव्या कॅलेंडरप्रमाणें ९ सप्टेंबर) जन्म.
१८३० : ७ सप्टेंबर—आईचा मृत्यु.
१८३७ : पित्याचा मृत्यु.
१८४१ : कझान येथें स्थलांतर.
१८४४ : मॅट्रिक परीक्षा पास.
१८४७ : विद्यापीठाला रामराम.
१८४९ : कायद्याच्या दोन परीक्षा पास.
१८५१ : कॉकेशस् पर्वताकडे प्रयाण.
१८५२ : लष्करांत प्रवेश.
१८५४ : लष्करांतील कमिशन.
१८५५ : नोव्हेंबरांत पिटर्सबर्ग येथें परत.
१८५६ : मार्च—रशियाचा इंग्लंड, फ्रान्स व तुर्कस्तान यांच्याशीं तह.
१८५६ : ता. २६ नोव्हेंबर—टॉलस्टॉय लष्करांतून निवृत्त.
१८५७ : ता. १० फेब्रुवारी—मॉस्कोहून पॅरिसकडे.
१८५९ : जन्मग्रामीं विद्यालयाची स्थापना.
१८६० : जर्मनीकडे रवाना. वडील भाऊ निकोलसचा मृत्यु.
१८६१ : जर्मनी, इटाली, इंग्लंड, फ्रान्स या देशांतील दौरा आटोपून परत.
१८६२ : यास्नाया पोल्याना या नांवाचें मासिक सुरू.
ता. २३ सप्टेंबर—विवाह.
१८८२ : मॉस्को येथें वास्तव्य—पदवीचा त्याग व श्रमजीवनाचा आरंभ
१८८५ : शाकाहाराचें व्रत—धूम्रपान व मृगया यांचा त्याग.
१८९१ : पुस्तकांच्या मालकी हक्काचा त्याग व मालमत्तेची वांटणी.
१८८२ : दुष्काळी भागांत मदत.
१९०१ : जाति—बहिष्कार.
१९०७ : पोलीसांची झडती व जप्ती.
१९१० : ७ नोव्हेंबर—निधन.

(२० नोव्हेंबर—नव्या कॅलेंडरप्रमाणें)

अपूर्णतून पूर्णाकडे !

लहान मुलांची कल्पनाशक्ति मोठी असते. ती क्षणांत आकाशापर्यंत उड्डाण करते, तर क्षणांत पाताळांत दडी मारते. 'अशक्य' असें ती काहींच मानित नाहीं. 'अटक' अशी ती कोणतीच जुमानित नाहीं. आपण मोठे होणार—ज्ञानानें, मानानें, धनानें—अशा कल्पनांमागून कल्पना ! नाना कल्पना, पावसाच्या सरीप्रमाणें, धांवत येतात लहान मुलांच्या मनामध्ये.

आणि हा तर आठ-नऊ वर्षांचा मुलगा. अभ्यासासाठीं म्हणून आपल्या खोलींत बसे. हातांत पुस्तक धरलेलें असे, पण मन ? तें मारी भराच्या गरुडासारख्या—स्वच्छंदानें, आनंदानें. खोलीच्या खिडकीतून बाहेर अनंत आकाशाकडे टक लावून पाहतां पाहतां त्याच्या मनांत येई :—

“ बूर बूर—या घरांतून अगदीं बूर मी जाणार—लष्करांत शिरणार—सैनिक होणार. मग काय माझा पोशाख ! काय माझा दिमाख ! काय ती ऐट ! बस्स, शत्रु दिसला कीं, हातांतील समशेरानें मी त्यांचीं डोकींच उडवीन. मग सेनापति खूप होतील अन् माझेजवळ येतील नि पाठीवर थाप मारून म्हणतील, “ शाब्बास ! ”

“ नुसती शाबासकीच देतील ? छे, माझा एवढा पराक्रम पाहून ते मला सन्मानाची फीत देतील—स्वतःची समशेर बक्षीस देतील—लष्करांत बढतीहि देतील. हां, नाहीं कुणी म्हणावं ?

“ मी सैन्यांतील अधिकारी झालो म्हणजे सारे सैनिक मला आदवीनं सलाम करतील. माझी ती उंच झुपकेबाज काळी टोपी

नि तो लाललाल डगला—किती सुंदर दिसेन मी त्या गणवेशांत ! आणि एकदम हुकूम येईल सेनापतीचा, ' कूच करा—हल्ला चढवा ' कीं लगेच मी दुष्मनांवर चालून जाईन—त्यांचेशीं शर्हीनें युद्ध करीन—उजवीकडून नि डावीकडून बंदुकींच्या गोळ्या सूं सूं करीत जात आहेत, त्यांतच तोफांचा धूमधडाडधूम आवाज होत आहे; पण शेतकऱ्यानें शेतांतील कणसें सपासप कापावीत, तसे मी सारे दुष्मन कापून काढीत आहे—शरिराला जखमा होत आहेत—त्यांतून भळभळ रक्त वाहत आहे, तरी मी लढत लढत पुढेंच जात आहे—अन् ' फत्ते ! माझी फत्ते ! ' अशी आनंदाची आरोळी ठोकून, बेशुद्ध होऊन मी जमिनीवर धाडकन् पडत आहे.

“ आणि तो भाग्याचा दिवस ! काळ्या रेशमी पट्ट्यांत हात अडकवून, मी अभिमानानं इकडे तिकडे नजर टाकीत, मास्कोच्या रस्त्यावरून खडत खडत चाललों आहे. तो समोरून रशियन घोडे-स्वारांचा टाप्टाप् आवाज ऐकूं येत आहे—त्यांचे पाठीमागे एका तेजस्वी घोड्यावर बसून सेनापति ?—छे, सरसेनापति ?—नव्हे, मग ?—कोण आहे हे मग ?

“ प्रत्यक्ष झारची स्वारी ! रशियाच्या बादशहाची साक्षात् मूर्ति ! ' कोण हा तरतरीत तरुण ? ' झारमहाराज आपल्या सेवकाला पृच्छा करतील. माझीं शौर्याचीं कृत्ये कानीं पडतांच—ते पहा झार आपल्या घोड्यावरून खाली उतरले—पारीं चालत थेट माझेजवळ आले—मी मान तिरपी करून मोठ्या ऐटीनं त्यांना सलाम करीत आहे—माझं मन हर्षानं फुलून गेलं आहे— गर्वानं फुगून गेलं आहे. ' असेच शूर तरुण आपल्या मातृभूमीला हवे आहेत, धन्यवाद ! ' असे अमृतमधुर उद्गार कानावर पडतात आणि— आणि झारमहाराज आपल्या हातांतील रत्नखचित अंगठी काढून

ती माझ्या बोटार चढवितात ! कृतज्ञतेनं माझं हृदय भारावून गेलं आहे—जीभ जडावते आहे—एक शब्दाहि तोंडांतून बाहेर पडत नाहीं— तरी पण मोठ्या मुष्किलीनं मी म्हणतो,

“ आज माझा जन्म सफल झाला. मातृभूमीसाठी मी माझ्या जीवाची कुरवंडी करायला केव्हांहि तयार आहे. ”

“ वा : वा : आम्ही पूर्ण संतुष्ट झालो. पराक्रमी युवका, तूं हवें तें बक्षीस या वेळीं माग, आम्ही तें आनंदानें देऊं. ”

“ कृपाच करायची असेल तर एक इच्छा आहे, ती आपण पूर्ण करावी. ”

“ बोल, बोल तुझी इच्छा. ” झार उद्गारतात.

“ इच्छा हीच कीं, मला सदैव छळणाऱ्या नि मारणाऱ्या शिक्षकाचा शिरच्छेद करण्याची मला मुभा असावी. ” नऊ वर्षांच्या मुलानें खिडकींत बसल्या बसल्या मनोराज्य रचलें तें हें !

आपली इच्छा बादशहांनीं पूर्ण केली, या आनंदांत तो महत्त्वाकांक्षी व कल्पक बालक पार बुडाला—पण दुसऱ्याच क्षणीं त्याचे कानीं आला त्या शिक्षकाच्या छडीचा आवाज !

तसा हा शिक्षक विद्वान होता—आपलें काम मन लावून करणारा होता, पण तो पडला फ्रेंच. रूपानें देखणा व वयानें तरुण होता तो. त्याची चालरीत मोठी रुबावाची—“ आपली संस्कृति उच्च. ” असा त्याला अभिमान. त्याचबरोबर “ हे रशियन लोक म्हणजे रानटी ” म्हणून त्यांचा त्याला तिटकारा. आपण स्वतः मोठे शहाणे, या घमेंडींत स्वारी नेहमीं गुंग असे. त्यामुळें होई काय ? तर मुलांना शिकवितांना तो त्यांचेकडे तुच्छतेनें पाही आणि रजाचा गज करून सपाटून शिक्षा देई.

आजहि असेंच झालें, तो एक धडा समजावून देत होता. तो त्या कल्पक मुलाच्या डोक्यांत कांहीं केल्या शिरेना. म्हणून त्यानें आपली शंका सरळ मनानें विचारली. पण त्या गर्विष्ठ फ्रेंच शिक्षकाला वाटलें, हा रशियन विद्यार्थी आपली अकलच बाहेर काढावयास बसला आहे. झालें, त्याचें पित्त भडकलें. त्यानें त्या मुलाच्या बखोटीला धरलें आणि फरफरा ओढीत घरांतील माडीवरील अंधाच्या खोलींत त्याला कोंडून घातलें. खेळीला कुटूप लावतां लावतां गुरु-महाराज गरजले, “थांब पोरा, तुझ्या पाठीचीं धिरडींच करतो. दम धर, घोड्याचा चावूक आणतो अन् तुला चांगलाच फोडून काढतो.”

फ्रेंच शिक्षक निघून गेले. त्यांच्या पावलांचा दण्-दण् आवाज त्या बालकाचे कानांवर घणाचे घाव घालूं लागला. आणि त्याच-बरोबर खालीं अंगणांत स्वच्छंदानें व आनंदानें खेळणाऱ्या व बागडणाऱ्या आपल्या भावांच्या आरोळ्यांचा व हास्याचा ध्वनि त्याचे कानीं आला. त्या विरोधामुळें, त्याला आपला कोंडमारा अधिकच तापदायक वाटूं लागला. त्याच्या मनांत आलें,

“अशी भयंकर शिक्षा मिळण्याजोगा अपराध माझ्या हातून कोणता बरें घडला ? मी सरळ प्रश्न विचारतो काय ; आणि आमचे गुरुजी मला या अंधार-कोठडींत डांबून ठेवतात काय ? शिवाय, वर चाबकाच्या माराची भीति आहेच ! छे, छे ! हा अत्याचार मी मुळींच सहन करणार नाही. कोणी कोणाला मारावें म्हणजे काय ? त्यांतहि मोठ्यानें लहानाला ? अन् तेंहि कारण नसतांना ? छे, मी याविरुद्ध बंड करून उठेन—जगांतील साऱ्या हिंसेविरुद्ध मी बंड करून उठेन.”

ही गगनचुंबी महत्त्वाकांक्षा पुढें आपल्या आयुष्यांत सफल कारणारा हा आठ वर्षांचा बालक म्हणजे लियो निकोलविच् टॉलस्टॉय !

लियोचा जन्म रशियांतील यासनाया पालियाना येथे ता. २८ ऑगष्ट १८२८ रोजी झाला. टूला शहरापासून दहा मैलांवर असणारे हे खेडे म्हणजे लियोचे आजोळ. त्या खेड्याजवळ एक नदी वाहत असे. शिवाय, चार सुंदर तळीं तेथे असत. त्या तळ्यांत पोहायला किंवा त्या नदीच्या वाळवंटांत खेळायला, लियो आपल्या भावंडांसह व सवंगड्यांसह नेहमी जाई. तेथे फळांच्या अनेक बागा असत—त्यांतहि तो स्वच्छंदाने हिंडे. लियोला तीन भाऊ व एक बहीण होती.

लियोची आई मेरी ही प्रेम व पावित्र्य यांची मूर्ति होती. ती अत्यंत सत्यनिष्ठ होती. ती जशी “ असत्य न बोले,” तशीच “ निंदा न करे ” या वृत्तीची होती. तिला पांच भाषा येत. त्या भाषांतील गंमतीच्या गोष्टी ती रसाळपणाने सांगे.

पण काय उपयोग ? आपल्या आईच्या या सर्व गुण—संपदेचा लाभ कांहीं लियोला घडला नाहीं. तो दीड वर्षांचा असतांनाच त्याची आई देवाघरी गेली. त्यामुळे त्याला लळा लागला आत्याबाईचा. तिचे नांव टाशियाना आलेकझांडोना. तिच्या अंतःकरणांत दया व प्रेम तुडुंब भरलेले असे—प्रत्यक्ष तिच्या आचरणानेच तिने हे दोन गुण लिओच्या मनोभूमींत रुजविले. तिच्याविषयी लियोला गाढ प्रेम व अपार आदर. तो त्याने आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षी एका काव्याचे रूपाने प्रकट केला.

आत्या जशी प्रेमळ, तसेच वडील पण. ते रशियांतील एक जमीनदार—आणि तो काळ १९ व्या शतकाचा—ऐन झारशाहीचा. तेथेच काय, पण जगभरहि त्यावेळीं श्रमजीवी माणसाला मोल काय होते ? शेतावर रावणारी कुळे हीं तेथल्या गुरांदोरांसारखीच मानलीं

जात. गुलामांप्रमाणेंच क्रौर्यानें त्यांना वागविलें जाई. पण याला अपवाद होता, लियोच्या वडिलांचा—निकोलसांचा. ते आपल्या कुळांशीं व गुलामांशींहि प्रेमानें वागत—त्यांच्या अडीअडचणी समजावून घेत—त्यांना खायला—ल्यायला देत. एकदां एका नोकरानें तंबाखू चोरली. या लहानशा चोरीबद्दलहि त्या वेळच्या रिवाजाप्रमाणें त्याला कैदेची शिक्षा झाली असती. पण निकोलसांनीं उदार अंतःकरणानें त्याला क्षमा केली. पण दुर्दैव लियोचें कीं, तो आठ वर्षांचा असतांनाच, त्याचे वडील ठूला येथें पक्षघातानें वारले.

आईबापावेगळा हा आठ वर्षांचा मुलगा आपल्या भावंडाबरोबर मॉस्को येथें १८३६ सालीं आला. त्यापूर्वीच त्याचें घराणें मोडकळीस आलें होतें. एकदां त्यांचे वडील परगांवाहून घरीं येत असतांना चोरांनीं त्यांचेवर हल्ला केला आणि मारझोड करून त्यांचेजवळील रोकड पळविली. त्यांच्यापाशीं असलेलीं खतपत्रें जमिनीवर पडलीं. ती एका भिकाऱ्याला सांपडलीं, तीं त्यानें पुढें निकोलसांना आणून दिलीं. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची मालमत्ता कोर्टाकडे गेली. कोर्टाकडून कुटुंबाच्या खर्चासाठीं ठराविक रक्कम दर महिन्याला येई. त्या मोजक्या रकमेत मोठ्या संसाराचा गाडा चालविण्याचें विकट काम लियोची आत्या करीत होती. तिनें आपल्या भावाच्या मुलांना शिक्षणासाठीं मॉस्को येथें ठेवले. तेथें असतांनाच त्या फ्रेंच शिक्षकाचा अत्याचार लियोच्या जिव्हारीं जाऊन झोंबला.

लियोचा वडील भाऊ फार विचारी होता. त्याचें नांव, त्याच्या वडिलांप्रमाणेंच, निकोलस असें होतें. गोष्टी सांगण्याचा त्याला फार छंद. तो सुंदर चित्रेहि काढी. पुस्तके वाचण्याचा त्याला नाद. ग्रंथ लिहिण्याची त्याला आवड. आपल्या आजूबाजूचा दुःखाचा समुद्र

पाहून त्याचा जीव कळवळे. पण नुसत्या भावनेच्या कळवळ्यांत तो बुडून राहत नसे, तर तो दुःखाचा समुद्र नाहीसा कसा होईल, याचाहि विचार तो करी. विचार करतां करतां, तो अशा निर्णयाला येऊन ठेपला कीं, “मानवाच्या मनांतून द्वेष व हिंसा हे विकार नष्ट झाले, तरच सर्व जग सुखी होईल—दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने नाही. ”

दैन्य नाही, रोगराई नाही—असें ‘सुवर्ण-युग’ या पृथ्वीतलावर आणण्याची एक जादू आपल्याजवळ आहे, अशी बढाई निकोलस मारी. ती जादू कोणती ? याचा पत्ता मात्र आपल्या भावांना तो लागू देत नसे. तथापि त्यानें आपल्या भावांचें एक “भ्रातृमंडळ” स्थापन केलें होतें. ते एकमेकांवर फार प्रेम करीत आणि मजेचे खेळ खेळत.

“अरे निकोलस, तूं इतकें गोड बोलतोस—आमच्यावर प्रेम करतोस, तर मग जगांत सुवर्णयुग कसें, केव्हां सुख होईल, हें कां नाहीस सांगत ? सांग ना ती जादू आम्हांला.” त्याचा भाऊ कधीं कधीं म्हणे.

“छे, छे, ती जादू फार गुप्त आहे. या कानाची त्या कानाला ती कळतां कामा नये. म्हणून मी ती एका हिरव्या काठीवर लिहून ठेवली आहे. ”

“अरे, वा ! मग ती हिरवी काठीच मला दे म्हणजे झालें. कुठें आहे ती हिरवी काठी ? ”

“वा ! मग आमची जादू गुप्त कशी राहणार ? ती हिरवी काठी तुम्हांला कधींच मिळणार नाही. ती मी पार त्या झकाझ जंगला-मध्ये, झऱ्याच्या कांठीं, जमिनींत खोल पुरून ठेवली आहे. ती कसची तुम्हांला सांपडणार ? ”

या गूढ अशा हिरव्या काठीचें आकर्षण त्या भावांना भलतेंच होतें. त्या काठीचें स्मरण लियोला आपल्या आयुष्याच्या अंतापर्यंत होतें. वयाच्या ७० व्या वर्षी त्यांनी त्या काठीचा उल्लेख आपल्या ' बालपणीच्या स्मृती ' मध्ये केला आहे. एवढेंच नव्हे तर मृत्यूपूर्वी दोन वर्षे आधीं, त्यांनी आपल्या चिटणिसापार्शीं अशी इच्छा व्यक्त केली कीं, " माझ्या मृत्यूनंतर माझी शव-पेटिका त्या झकाझ जंगलांत नेऊन त्या हिरव्या काठीजवळच पुरण्यांत यावी. " हे बोलत असतांना बालपणच्या आठवणी मनांत येऊन वृद्ध लियोच्या डोळ्यांतून अश्रु झिरपूं लागले.

ती हिरवी काठी असो वा नसो, पण त्या भ्रातृमंडळांत प्रेम-भावना मात्र गाढ होती. लियोच्या मनांत तर ती एकसारखी वाढत राहिली. प्रेमावर प्रेम करण्यास तो त्या मंडळांतच शिकला. असा प्रेमभाव सर्व माणसें करूं लागतील तर पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरेल, अशी त्याची श्रद्धा बळावत चालली.

अशा तऱ्हेनें लियोच्या कोमल भावनांचें पोषण होत होतें. त्याचबरोबर त्याच्या बुद्धीचा विकासहि निरनिराळ्या ग्रंथांच्या वाचनानें होत होता. बायबलमधील गोष्टी, अरबी भाषेंतील सुरस गोष्टींपैकीं ' अल्लीबाबा व चाळीस चोर ', रशियन भाषेंतील लोक-गीतें व लोककथा आणि पुष्किनच्या कविता—यांचें वाचन लियोनें आपल्या वयाच्या ८ ते १३ या वयांत केलें. हें वय स्मृतीच्या व बुद्धीच्याहि दृष्टीनें किती महत्त्वाचें असतें, याचें वर्णन त्यानें स्वतःच पुढें केलें आहे; तें असें—

“ बालपणांतील चौदा वर्षांचा काळ काव्यमय व शुद्ध आनंदाचा वाटतो. उत्तम भूमींत पेरलेलें बीज जोमानें फोफावून यथाकालीं

फळाळा येतें, त्याप्रमाणें या काळीं मनोभूर्मीत पडलेलें बीज पुढें फलद्रूप होत असतें. ”

भावना व बुद्धि या दोहोंचा विचार करतां करतां, लहानपर्णीच त्याच्या मनांत अशी कल्पना चमकून गेली;—‘आपलें सुख आपल्या मनावरच अवलंबून आहे. जीवनांतील सुख—दुःखांचे अनुभव बहुतेक सर्वांना सारखेच असतात. फरक पडतो तो त्या अनुभवांचा परिणाम आपल्या मनावर होऊं देण्यामुळे. बाह्य परिस्थितीचे आघात आपण कसे झेलतो, यावरच सारें सुख—दुःख अवलंबून आहे. म्हणून आपली मानसिक शक्ति वाढविणें, हेंच सुखाचें रहस्य आहे ’ असें लियोला वाटूं लागलें. त्यामुळे तो आपली सहिष्णुता वाढविण्याचा प्रयत्न करूं लागला. भारी वजनाचा कोषग्रंथ तळहातावर घेऊन तो पांच मिनिटें उभा राही. किंवा घरांतील कोठोंत जाऊन, अंगावरचे कपडे काढून, आपली पाठ भिंतीला इतक्या जोरानें घाशी कीं, त्याच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहात.

अशा प्रकारें बालबुद्धीला सुचतील तसे आध्यात्मिक विचार व आचार लियो करीत असे. कधीं कधीं त्याच्या मनांत मृत्यूचे विचार येत. कोणत्याहि क्षणीं आपलें जीवन संपेल, अशी भावना त्याच्या चित्तांत बळावली. ती इतकी कीं, अशा नश्वर जीवनांत कांहीं धडपड करावयासच नको, असें वाटून तब्बल तीन दिवस, हा बाल-तत्त्वज्ञानी, अभ्यास न करतां अंथरुणावर स्वस्थ पडून राहिला.

एकदां हा बालपंडित आपल्या खोलींत चिंतन करीत बसला होता. चिंतनाचा विषय होता, जन्म-मृत्यूचें गूढ. लियोच्या मनांत आलें, “ मृत्यूनंतर जसा अनंतकाल आहे, तसाच जन्मापूर्वींही अनंत-

काल असेल. पूर्व जन्मींची किंवा पुढील जन्मींची स्मृति मात्र मानवाला नसते. ”

आपण संशोधन करून काढलेलें हें ‘ व्यक्तमध्याचें ’ तत्त्वज्ञान अखिल जगताच्या हितासाठीं लिहून काढावें, म्हणून लियोनें कागद काढले व हातांत लेखणी घेतली. खिडकींतून त्याची नजर सहज बाहेर गेली. तो तेथें अंगणांत एक घोडा चरत असलेला त्याला दिसला. तो पाहतांच लियोच्या कल्पना-शक्तीनें उड्डाण केलें. त्याच्या मनांत प्रश्न उभा राहिला, “ हा घोडा मेल्यावर याचा आत्मा कोणा मानवाच्या किंवा अन्य जीवाच्या शरीरामध्ये शिरेल ? ”

घोड्याच्या ह्या प्रश्नावर लियोचें चित्त अगदीं एकाग्र झालें. तें इतकें कीं, त्याचा एक थोरला भाऊ खोलींत केव्हां आला, हें त्याला कळलेंसुद्धां नाहीं. आपल्या धाकट्या भावाची ही विलक्षण तंद्री पाहून त्याला मोठें हंसूं लोटलें आणि त्यानें लियोचे दोनहि खांदे गदगदां हलवून विचारलें, “ काय राजश्री; कसला एवढा गहन विचार चालला आहे ? अभ्यासाचा कीं खेळाचा ? ”

“ छे, मी फार खोल विचार करीत आहे. ”

“ खोल ? किती ? शंभर फूट ? कीं समुद्रापेक्षांहि खोल ? ”

“ हो, हो. त्याहूनहि खोल. समुद्राचा थांग लागणं सोपं आहे. पण मानवी जीवनाचा उलगडा होणें कठीण आहे. आपल्या जन्मा-आधीं आपण कोठें होतो, अन् जन्म संपल्यानंतर कोठें राहणार ? हें कोडें कांहीं अजून जगांत कोणालाच सुटलेलें नाहीं. ”

“ मग तें कोडें सोडविण्यासाठीं स्वारीनें कंबर कसली आहे कीं काय ? ” असें चेट्टेच्या स्वरांत म्हणून तो भाऊ खो खो करून हंसूं लागला. त्याचें हंसणें इतकें मिस्किलपणाचें होतें कीं, तें ऐकून

लियोचे सारे विचार विरघळले आणि त्याचें मन शरमलें. “ आपण कांहीं तरी मूर्खपणाचीच गोष्ट करीत आहों ” असें ह्या आपल्या भावाला वाटत असल्याची त्याला खात्री पटली. तेव्हां “ याच्यापुढें आपलें नवतत्त्वज्ञान ओतून काय उपयोग ? ” या विचारानें तो गप्प बसला.

असें गप्प बसण्याची पाळी लियोवर वारंवार येऊं लागली. कारण त्याचे भाऊ व स्नेही हे खेळणें—खाणें—हुंदडणें ह्या मामुली बाल-लीलांमध्येच रममाण असत. ते लियोच्या एकाग्र चिंतनाची टरच उडवीत. उलट, एकांतांत बसून, विचारांचें जाळें विणीत जाणाऱ्या लियोला मात्र असा आत्मविश्वास वाटूं लागला कीं, “ ह्या साऱ्या सवंगड्यापेक्षां आपण किती तरी उच्च नि उदात्त भूमिकेवर संचार करीत आहोंत—अखिल मानवजातीच्या हितासाठीं नवे नवे सिद्धांत शोधून काढीत आहों—हे सिद्धांत जाहीर झाल्या-नंतर सारें जग आपल्याला डोक्यावर घेऊन नाचेल. ”

स्वतःच्या मोठेपणाविषयींची भावना लियोच्या चित्तांत जसजशी वाढत चालली, तसतसा तो एकलकोंडा बनत चालला—बुजरा होत चालला—चार लोकांत बसला तर तो लाजू लागला आणि साधे चार शब्द लोकांपुढें बोलावयाचे झाले तर तो अडखळूं लागला.

सकाळ-संध्याकाळच्या प्रार्थनेंत तो भाग घेई—ख्रिस्ती धर्माचे विधि-निषेधहि तो पाळी—आपल्याला निश्चित मार्गदर्शन करण्यासाठीं तो ईश्वराची करुणा माकी. ईश्वर व त्याचा पुत्र येशु यांविषयी त्याच्या बाल चित्तांत स्पष्ट कल्पना कांहींच नव्हती, पण परंपरागत रूढीप्रमाणें त्याची श्रद्धा मात्र होती.

एका रविवारी, सकाळीं प्रार्थनामंदिरांत जाऊन आल्यानंतर, लियो आपल्या घरीं नित्याप्रमाणें, जीव, जगत् व जगन्नायक यासंबंधींचा

विचार गंभीरपणे करीत बसला होता. तोंच तावातावाने बोलत त्याचे मोठे भाऊ त्याच्या खोलीत शिरले.

“हे पहा, लियो, मिल्हाटिन् काय म्हणतो ते ? त्याने एक अजवच तत्त्व शोधून काढले आहे. ”

लियो आपल्या भावांकडे व त्यांच्याबरोबर आलेल्या एका प्रौढ मित्राकडे कुतूहलाने पाहत राहिला. त्याच्या तोंडून कांहीं शब्दच निघेना. तेव्हा दुसरा भाऊ लियोला हिणवीत म्हणाला, “अरे, नुसता टक लावून पाहतोस काय त्याच्या तोंडाकडे ? त्याच्या तोंडावर का लिहिला आहे त्याचा नवा सिद्धांत ? विचार तर खरे त्याला. ”

“विचारतो—विचारतो. ” बुजरा लियो पुटपुटला.

“अरे, याने तर असा सिद्धांत शोधून काढला आहे की, या दुनियेत देवच नाही. आपण मानतो तो देव अन् त्याचा पुत्र अन् त्याचे चमत्कार—सब झूट आहे. यावर तुझं काय म्हणणं आहे ? तूं मोठा विचारी अन् गाढा पंडित आहेस ना ? सांग तर मग. ”

“मी—माझं—मला—” असे लियो कांहीं तरी चांचरत बोलला. त्याला आपले निश्चित मत कांहींच सांगतां येईना. आणि ते कसे सांगतां येईल ? कारण त्यावेळीं त्याचे वय होते अवघे नऊ वर्षांचे. त्यावेळीं त्याच्या मनाचा कल आध्यात्मिक चिंतनाकडे होता, एवढेच फक्त दिसून येत होते.

आपल्याला सौंदर्य मिळावे, म्हणून लियो कधी कधी देवाची प्रार्थना करी. जाड ओठ, रुंद नाक व बारीक घारे डोळे, यांमुळे त्याची गणना कुरूप मुलांत होई. त्याचा परिणाम म्हणजे तो एकांतांत राहू लागला व अधिकच एकलकोंडा बनला.

“ प्रभो, मला जर तू सुंदर चेहरा देशील, तर मी माझे सर्वस्व तुला अर्पण करीन. ” असे त्याच्या मनांत कधीं कधीं येई.

लियोचा स्वभाव कोमल होता. त्याला प्राणिमात्राविषयीं पराकाष्ठेचें प्रेम वाटे. एकदां तो घरच्या टांग्यांतून चालला होता. टांग्याचा घोडा म्हातारा होता. त्यांच्या घरीं सेवा करतां करतांच तो घोडा म्हातारा झाला होता. आतां त्याला पाय उचलत नव्हता. टांगा अगदीं हळूहळू चालला होता. म्हणून लियोनें आपल्या नोकराला फर्माविलें, “ दुसरा चाबूक आण. त्यानें याला फोडून काढतो, म्हणजे धांवेळ हा भराभर. ”

“ नका—छोटे मालक. त्या गरीब घोड्याला माखं नका. आतां तो अगदीं थकला आहे. काय करणार विचारा ? ” नोकरानें घोड्याची कैफियत केली. ती ऐकून लियोचे डोळे उघडले. तो टांग्यांतून उतरून घोड्याजवळ गेला. त्याचें तें अस्थिपंजर शरीर पाहून त्याला भडभडून आलें. घोड्याच्या मानेवर लियोनें आपलें डोकें घांसलें, आणि त्याच्या तोंडाचे मुके घेऊन म्हटलें, “ क्षमा कर; गरीब प्राण्या; मला क्षमा कर. ”

अशा चिंतनशील अवस्थेंत लियोचें बाल्य सरसर सरकत होतें. पण त्याबरोबर त्याचें पुस्तकी ज्ञान कांहीं वाढत नव्हतें. तो शालेंत जात होता, पण शालेंतील यश त्याच्या हातीं लागत नव्हतें. १८४४ सालीं तो मॅट्रिकच्या परीक्षेस बसला.

परीक्षेस जातेवेळचा लियोचा थाट काय विचारावा ? अंगांत भपकेवाज पांढराशुभ्र लोकराचा कोट घालून, हा सोळा वर्षांचा मुलगा घोड्याच्या गाडींतून परीक्षेच्या मंडपाकडे निघाला. त्याला पोहचविण्यास त्याचे घरचे शिक्षक मंडपापर्यंत गेले होते. पहिल्या

दिवशीं धर्म या विषयाची परीक्षा होती. त्यांत त्याला ५ पैकीं ४ गुण मिळाले. दुसरे दिवशीं इतिहासाच्या परीक्षेंत ५ पैकीं फक्त १ गुण त्याच्या वांट्यास आला. तीच कमाई पुढें भूगोलाच्या विषयांत झाली. “फ्रान्समधील बंदरांचीं नांवे सांगा” या प्रश्नाचें उत्तर देतांना लियोला एकाहि शहराचें नांव आठवलें नाहीं. मात्र फ्रेंच, जर्मन व इंग्लिश या विषयांत त्यानें चांगलें प्रावीण्य दाखविलें. पण अपयशाचा टिळा कांहीं त्याच्या कपाळीं चुकला नाहीं.

पण परीक्षेंतील अपयश पदरांत घेऊन लियोला स्वस्थ कसें बसवेल ? त्याच्या तरुण डोळ्यांपुढें कॉलेजांतील जीवनाचीं सोनेरी स्वप्नें नाचत होतीं. कॉलेजांतील तरुण किती चैनीनें व रुबावानें राहतात, हें तो रोज रोज पाही. म्हणून त्याला कॉलेजांत जाण्याची अनिवार ओढ होती. ह्या ओढीनें पुनः त्यानें कसून अभ्यास केला. आणि थोड्याच दिवसांनीं तो कज्ञान विद्यापीठाचा मॅट्रिक झाला.

कॉलेजांतील तो पहिला दिवस ! लियोला अस्मान ठेंगणें झालें. जणूं हवेंत तरंगत तरंगतच तो कॉलेजकडे निघाला. खिशांत पैसे खुळखुळत होते आणि अंतःकरणांत आनंदाचे झरे खुळखुळत होते. कॉलेजियनांचा ऐटदार पोशाख—आणि त्यांची ती नखरेल टोपी व कंबरेला बांकदार समशेर—अशा ऐश्वर्यांत लियोची स्वारी कॉलेजकडे निघाली. रस्त्यांतलil पोलीस त्याला अदबीनें सलाम करीत. तेव्हां त्याचें मन गर्वानें फुगून जाई.

कॉलेजांत गेल्यावर वर्ग चुकाविण्याकडे त्याचें लक्ष असे. मात्र धूम्रपान करण्यास तो कधीं चुकत नसे. ती त्यावेळच्या कॉलेज-तरुणांची फॅशनच होती. सिगारबरोबर अभ्यासाचीहि तो राख करी. त्यामुळें तेथेहि त्याचें डोकें अपयशाच्या दारावर आपटलें.

केवळ धूम्रपानाच्या व्यसनानेच लियोला ग्रासलें असें नव्हे, तर त्याहूनहि भयंकर व्यसनांच्या जाळ्यांत हा संवेदनाक्षम तरुण सांपडला. त्यावेळचे रशियांतील वातावरणच तसें होतें. श्रीमंत जमीनदारांचीं मुलें निरनिराळ्या मोहपाशांत अडकलीं जात. त्यांतहि जे तरुण कॉलेजमध्ये जात, त्यांना आपण इतर लोकांपेक्षां मोठे आहोंत,— यक्षगंधर्व आहोंत, असा गर्व चढे आणि ते यक्षगंधर्वाप्रमाणें विलासी व कामुक जीवन उपभोगण्यांत धन्यता मानीत. त्यांतच त्यांना आपल्या आयुष्याचें सार्थक वाटे. या वातावरणाचा परिणाम कोमल मनाच्या लियोवर सहजच झाला. धूम्रपानाचे पाठोपाठ मद्यपान आलें आणि मद्यपानाबरोबर आला जुगाराचा खेळ. याहूनहि भयंकर अशा व्यसनांनीं लियोचें जीवन कांहीं काळ काळवंडलें गेलें.

लियोनें कायद्याचा अभ्यास सुरू केला. तेथील प्राध्यापक बहुतेक जर्मन होते. त्यांचे रशियन शब्दांचे उच्चार विलक्षण होत. ते ऐकून रशियन विद्यार्थी त्यांची रेवडी उडवीत. तरी लियोनें या अभ्यासांत विशेष लक्ष घातलें. त्यामुळें पहिल्या वर्षीच्या परीक्षेंत त्यानें उत्तम यश कमावलें. दुसरें वर्षहि त्यानें कसेंबसें रेटलें, पण त्याच्या कल्पकतेला किंवा चिंतनशील मनाला त्या अभ्यासांत कोठेंच वाव मिळेना कीं गोडी वाटेना. तो रोमन व फौजदारी कायद्याचा अभ्यास करीत होता—तर्कशास्त्र, मानसशास्त्र आणि अन्य नाना भाषांतील साहित्य यांचेहि अध्ययन तो करीत असे, पण प्राध्यापक-वर्ग आपापले विषय इतक्या मथ्थड रीतीनें व कंटाळवाण्या पद्धतीनें शिकवीत कीं, त्यामुळें विद्यार्थ्यांना त्यांचा उबगच यावा.

एके दिवशीं इतिहासाचा तास होता. आधीं तो विषय रुक्ष व तो शिकविला जात होता रुक्षतर शैलीनें ! त्यामुळें त्या तासाला जाण्याची लियोला फारशी ओढ नव्हती. परंतु केवळ कर्तव्य म्हणून

तो गेला. गेला तो उशिरां गेला. त्यामुळें प्राध्यापकांचें चित्त संतापलें, पित्त भडकलें. त्यानें लियो व दुसरा एक विद्यार्थी—या दोघांना विलंबाबद्दल व शिस्तभंगाबद्दल शासन करण्याचें ठरविलें. तें शासन अगदीं लष्करी अंमलाला साजेसें होतें. सर्व रात्रभर शाळेंतील एका वर्गांत, त्या दोन्ही विद्यार्थ्यांना डांबून ठेवण्यांत आलें !

अगदीं लहानपणीं लियोला फ्रेंच शिक्षकांनं घरीं कोंडून ठेवलें होतें, त्याचीच ही दुसरी वाढविलेली आवृत्ति ! यामुळें त्याचा आत्मा खवळून उठला. त्याला त्या इतिहास विषयाचा तिटकारा वाटूं लागला—तो विषय शिकविणाऱ्या प्राध्यापकाचा त्याला संताप आला—एवढेंच नव्हे तर, तें शिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठाचाहि वीट त्याला आला. एकूण शिक्षण—पद्धतीवरच तो चडफडूं लागला. आपली जिज्ञासाबुद्धि खुरटविणारें, जीवनांतील गूढ रहस्यें उकलणारी आपली संशोधक शक्ति मारून टाकणारें आणि सर्व जगाच्या सुखाची चिंता वाहणारी आपली विवेक—शक्ति गुदमरवून टाकणारें हें शिक्षणच आपल्याला नको, असें त्याच्या मनानें घेतलें.

दुसऱ्या वर्षाची शेवटची परीक्षा तोंडाशीं आली असतां, लियोनें शिक्षणाला रामराम ठोकण्याचें ठरविलें. त्यानें विद्यापीठाच्या चालकांना ता. १२ एप्रिल १८४७ रोजीं पत्र पाठवून आपला शिक्षण—संन्यासाचा निर्धार कळविला. मात्र त्याचें कारण त्यानें दिलें तें म्हणजे, प्रकृतींत विघाड व प्रापंचिक परिस्थिति. त्याच वर्षीं भावा-भावांमध्ये वडिलोपार्जित जिंदगीची वांटणी झाली होती. लियोच्या वांट्याला यासनाया पालियाना येथील ५४०० एकर शेती आणि तीवर रावणारे ३५० गुलाम आपल्या कुटुंबांसह आले होते. त्या सर्व मिळकतीची व माणसांची व्यवस्था पहाण्याची जबाबदारी लियोवर आली होती. त्यामुळें त्याची सुटका विद्यापीठानें दोन दिवसांत केली.

विद्यापीठानें नेमलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर ग्रंथ वाचण्यांतच लियोची बुद्धि रमत असे. डुमास प्रभृति फ्रेंच लेखकांच्या कादंबऱ्या त्यानें अधाशासारख्या वाचल्या. डिकन्स, पुष्किन् वगैरे ललित लेखकांच्या लढके होते. बायबलचा व तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास त्यानें मनापासून केला. राजनीतिशास्त्रहि त्यानें अभ्यासिलें. हेगेल व व्हॉल्टेअर यांच्या विचारांचीहि ओळख त्यानें करून घेतली.

सर्वांत जास्त छाप लियोच्या बुद्धीवर कोणाची पडली असेल, तर ती म्हणजे फ्रेंच ग्रंथकार रूसो याची. त्याचे सर्वच्या सर्व ग्रंथ लियोनें वाचून काढले. तो त्याचा भोक्ता—भाट—भक्तच बनला. ख्रिस्ती लोक आपल्या गळ्यांत ज्याप्रमाणें क्रॉसचें चिन्ह अडकवितात, त्याप्रमाणें रूसोची छोटी प्रतिमा लियो आपल्या कंठांत भक्तीनें बाळगी. त्याला रूसोचे विचार तंतोतंत पटत. फरक होता तो एवढाच कीं, रूसो हा सर्वच सुधारणांना विरोध करीत असे, तर लियोला कर्मठ ख्रिस्ती लोकांचें थोतांड नकोसें वाटे. परंतु हा भेद वगळला, तर रूसोचें क्रांतिकारक विचार लियोला आवडत. ते तो आत्मसात् करी—एवढेंच नव्हे, तर आचरणांतहि आणी. रूसोच्या तत्त्वज्ञानावर त्यानें स्वतंत्र बुद्धीनें एक प्रबंध लिहिला होता.

‘निसर्गाकडे परत चला’ हा रूसोचा संदेश लियोच्या चित्तावर चांगलाच ठसला. उन्हाळ्याच्या दिवसांत लियो यासनाया येथें जाई आणि तेथें एखाद्या तत्त्ववेत्त्याप्रमाणें साधें जीवन घालवी. ‘साधी राहणी व उच्च विचारसरणी’ या ब्रीदवाक्याचा साक्षात् आचार तो करूं लागला. जमीनदाराला शोभणारे व कॉलेज-विद्यार्थ्याला साधणारे आपले तऱ्हेतऱ्हेचे उंची पोशाख त्यानें टाकून दिले आणि तरटाचा जाडाभरडा सैल झगा घालून तो हिंडूं लागला. पायमोजे घालण्याचेंहि

त्यानें सोडलें. नुसतीं पादत्राणें घालून तो रानावनांतून हिंडूं लागला—
निसर्गाशीं सुसंवाद राखूं लागला—सृष्टीचे मूकसंदेश ऐकूं लागला.
कधीं कधीं आपल्या वागेंतील एखाद्या वृक्षाखालीं, कोष—ग्रंथ उशाला
घेऊन, तो जमिनीवर घटकान् घटका चिंतन करीत पडून राही. तेथें
त्याच्या ह्या साध्या—शांत जीवनांत व्यत्यय आणण्यास कोणी येत नसे.

पण एकदां कांहीं तरुण मुली त्या खेड्यांत अकस्मात आल्या.
साहजिकच त्यांना त्या खेड्यांतील इनामदाराला—टॉलस्टॉयाला—
भेटण्याची इच्छा झाली. “ मालक वागेंत आहेत ” असें नोकरांनें
सांगितलें, पण त्या तरुणींनीं भेटीचा आग्रह धरला, तेव्हां नोकरांनें
लियोला बोलाविलें. लियो घाईघाईनें आपल्या दिवाणखान्यांत गेला
व तेथें त्यानें त्या पाहुण्या तरुणींची भेट घेतली, परंतु त्यावेळीं त्याचा
पोशाख म्हणजे अंगावर तरटाचा झगा आणि पायांत चढाव—पायमोजे
घातलेले नसल्यामुळें पाय उघडेच ! रशियन संस्कृतीच्या दृष्टीनें हा
असभ्यपणाच होता, म्हणून त्या तरुणी गेल्यानंतर लियोला त्याच्या
आत्यावाईनीं खूप झाडलें.

तत्त्वज्ञानाचें चिंतन, लेखन व वर्तन लियोनें अखंड चालविलें
होतें. एकदां त्यानें लिहिलेला एक लेख त्याच्या टेबलावर पडला
होता. तो त्याच्या भावाच्या एका मित्रानें सहज पाहिला. वाचतां
वाचतां तो त्यांत तल्लीन झाला. तो लेख होताच तितका तेजस्वी !
कोणातरी जुन्या प्रख्यात तत्त्ववेत्त्याचा लेख टॉलस्टॉयनें उतरून
घेतला असेल, असें त्याला वाटलें. म्हणून टॉलस्टॉय त्या खोलींत
येतांच त्याला त्या बंधु-मित्रानें विचारलें, “ कोणाचा हा लेख ?
किती प्रभावी आहे हा ! ”

त्या प्रशंसेनें लज्जित होऊन टॉलस्टॉयनें मान खालीं घातली व
हलक्या आवाजांत उत्तर दिलें, “ माझाच. ”

“तुझा ? अन् हा लेख ?” असें म्हणून तो मित्र खो खो हंसू लागला. ते त्यांचे हास्य आपल्यावर अविश्वास प्रकट करित आहे, आपल्याला असत्यवादी ठरवीत आहे, असा समज लियोचा झाला व त्याचा त्याला खेद वाटला.

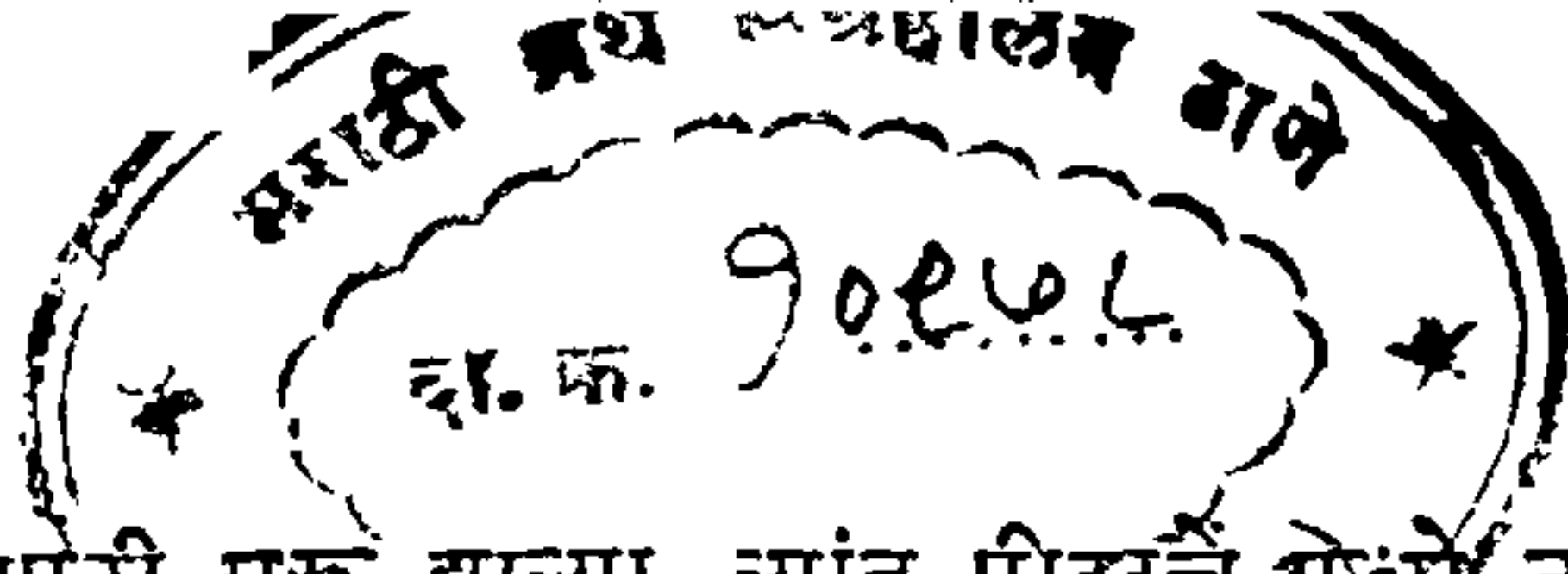
अशाप्रकारे ऐन तारुण्यांत लियोने सत्यप्रेम, साहित्यप्रेम व मानवप्रेम या त्रिगुणांची अमोल संपदा कमावली आणि एक शिक्षक, एक तत्त्वज्ञानी व एक ग्रंथकार म्हणून भावी आयुष्य घालविण्याचे प्रस्थान ठेवले. तारुण्यसुलभ कामपिपासा व ऐश्वर्यसुलभ सौख्य-पिपासा त्यांचे ठायी होती हे खरे; पण त्याबरोबरच ज्ञान-पिपासा व पूर्णत्व पिपासाहि त्याच्या अंतःकरणांत वाढीस लागली होती. वयाच्या १९ व्या वर्षीच त्याला आपले जीवन पूर्णत्वाकडे नेण्याची ओढ लागली होती. शारीरिकदृष्ट्या, मानसिकदृष्ट्या व नैतिकदृष्ट्या आपण आपला पूर्ण विकास करू शकलो, तर आपल्याला पूर्ण सुख प्राप्त होईल अशी त्याला खात्री वाटू लागली. त्यासाठी त्याने आपली ‘आचार-स्मृति’ बनविली. मान-सन्मान व धन-दौलत यांची अभिलाषा सोडून घावी, सर्वांवर प्रेम करून त्यांची सेवा करावी, लौकिकाची चाड धरू नये इत्यादि वैराग्याचे नियम त्याने स्वतःसाठी लिहून ठेवले आणि ते हळू हळू आचरणांत आणण्यास प्रारंभ केला.

अपूर्णातून पूर्णाकडे, अंधारांतून प्रकाशाकडे व अविद्येतून विद्ये-कडे हा तरुण तत्त्वचित्तक प्रयाण करू लागला.

टॉलस्टॉयचे धराणे हे लष्करी धराणे होते. त्यांत शौर्ये सळसळत होते. लियोच्या अनेक पूर्वजांनी मोठमोठे पराक्रम गाजविले होते आणि त्या पराक्रमाच्या बळावर मान-सन्मान व धन-दौलत खूप कमावली होती.

लियोचा एक पूर्वज पीटर टॉलस्टॉय हा तर झारच्या गळ्यांतील तार्कित होता. १६४५ साली त्याचा जन्म झाला आणि वयाचे ८४ वे वर्षी तो मृत्यु पावला. या आपल्या दीर्घ आयुष्यांत त्याने आपल्या अंगचे पाणी केंक वेळां दाखविले आणि लष्करांतील कमिशन त्याने पटकावले. रशिया व तुर्कस्तान यांच्यामध्ये लढाई जुंपण्यापूर्वी, झारने पीटरला आपला राजदूत म्हणून १७०१ मध्ये पाठविले होते. समेटाच्या वाटाघाटी फिसकटल्यावर, त्या दोन राष्ट्रांत १७१० साली युद्ध पेटले; तेव्हां रशियाचा एक सेनानी म्हणून, पीटर रणांगणावर युद्धासाठी उभा ठाकला. त्या युद्धांत तुर्कांनी त्याला दोनदां कैद करून, सुमारे दोन वर्षे तुरुंगांत डांबून ठेवले. १७१४ साली बंधमुक्त होऊन पीटर रशियास परत आला, तेव्हां बादशहाने त्याचा मोठा गौरव केला. राज्याचे एक मंत्रिपदच त्याला बहाल केले. त्याचप्रमाणे बादशहाने म्हणजेच झारने—त्याला खूप जमीन-जुमला इनाम दिला. पुढे आपल्या गुप्त मंत्रिमंडळाचा प्रमुख म्हणून पीटरला झारने नेमले आणि १७२५ साली त्याने त्याला “कॉंट” म्हणजे सरदार बनविले.

हा झार मृत्यु पावल्यावर कॅथेराइनला सिंहासन मिळवून देण्यांत पीटर टॉलस्टॉयचा हात होता. त्यामुळे त्याला ‘वरिष्ठ राज्य मंडळांत’ स्थान मिळाले. या मंडळाचे सात सभासदच सर्व रशियावर वस्तुतः राज्य चालवीत होते. पुढे राजकारणाचे रंग पालटले. सिंहासनाच्या

प्राप्तीसाठी झटापटी सुरू झाल्या. त्यांत पीटरचे फोर्स उलटे पडले, त्यामुळे त्याची सरदारकी गेली—इतरहि सत्ती गेली आणि पदव्या व इनामें हींहि गेलीं ! वयाचे ८२ वे वर्षी पराक्रमी व राज्यधुरंधर असा हा पीटर 'श्वेतसमुद्रांतील' एका बेटांत हद्दपार केला गेला. तेथेच दोन वर्षांनंतर त्याला आपली इहलोकची यात्रा संपवावी लागली. दैवगति अशी विचित्र की, पीटरला असा वनवास भोगाव-यास लागणारा जो नवा झार होता, तोहि सैबेरियांत हद्दपार केला गेला आणि त्याच वर्षी मृत्यु पावला.

या पीटरचा नातू अँड्र्यू हा लियोचा पणजोबा. तोहि शूर वीर होता. त्याने आपल्या शौर्याने १७६० साली आपल्या घराण्याला 'कॉर्ट' ची पदवी पुनः मिळवून दिली. त्याचे घर म्हणजे गोकुळच होते. आणि त्याचे नांव ठेवले होते, 'बडे घरटे' (Great Nest) या अँड्र्यूला एकूण २३ मुले झालीं. त्यांतील एक इल्या (Ilya) हा लियोचा आजोबा. तो कझान प्रांताचा गव्हर्नर होता. त्यावेळचे राजकारणच इतके गढूळ होते की, गव्हर्नर लांच खात असत, पण त्याला अपवाद या टॉलस्टॉयचा होता. तो स्वतः कवडीचीहि लांच घेत नसे, पण त्याला नकळत त्याची पत्नी नजराणे स्वीकारीत असे. त्याच्या हितशत्रूंच्या कारस्थानामुळे त्याला पदच्युत करण्यांत आले. त्याचा धक्का बसून तो १८२० मध्ये मृत्यु पावला. त्याचा एक मुलगा निकोलस हाच लियोचा पिता.

निकोलस हाहि आपल्या घराण्याचा—पराक्रमाविषयींचा लौकिक वाढविणाराच होता. त्याला १८ वे वर्षे लागले असेल—नसेल, त्यावेळीं नेपोलियनने रशियावर इतिहासप्रसिद्ध खारी केली. सारा रशिया फ्रेंच हल्ल्याला तोंड देण्याला उभा राहिला. राष्ट्रांतील सारे वातावरण युद्धाच्या भावनेने थरारून गेले. तरुण निकोलसचे बाहूहि

स्फुरण पावूं लागले. आपण सैन्यांत शिरून, आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमास साजेसें शौर्य गाजवावें, अशी भावना त्याच्या चित्तांत उसळ्या माखूं लागली. त्याच्या आईबापांनीं त्याचें मन परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पण तरुणाची इच्छा परतविणें हें महानदीची गति अडविण्यासारखेंच असतें. आईबापांच्या विरोधाला न जुमानतां व मृत्यूचें भय न बाळगतां, निकोलसनें लष्करांत नोकरी पत्करली. १८१३ सालीं जर्मनीमध्ये तो लष्कराबरोबर गेला. एकदां लष्करी खलिते घेऊन, पीटर्सबर्गकडे जातांना निकोलसला फ्रेंच सैन्यानें कैद केलें. युद्ध संपल्यावर त्याला झारनें बढत्या बहाल केल्या आणि अखेर 'लेफ्टनंट कर्नल' नेमलें.

सैन्याधिकारी असूनहि निकोलस शक्य तितकी हिंसा टाळी. त्याचें अंगीं शौर्य होतें, पण क्रौर्य नव्हतें. तो १८३७ सालीं मृत्यु पावला. त्याची पत्नी मार्या ही त्याचेपेक्षां चार वर्षांनीं मोठी होती. तिचें माहेर श्रीमंत होतें. तिच्या वडिलांनीं हुंडा म्हणून टॉलस्टॉय घराण्याला यास्नाया-पोल्याना ही जहागीर बक्षीस दिली होती. आणि त्याबरोबरच ८०० गुलामहि ! ही मार्या म्हणजेच लियोची माता. ती सुशिक्षित होती आणि गोष्टी सांगण्यांत चतुर होती. विशेष म्हणजे, ती तापट स्वभावाची असूनहि, आपला तापटपणा ताब्यांत ठेवण्याइतका संयम तिचें ठायीं होता. कोणाच्या हातून चूक झाली, तरी ती कधींहि कठोर शब्द तोंडावाटें काढीत नसे. तिला राग येई-तिचा चेहेरा लालबुंद होई, फार काय, ती स्वतः रडे, पण दुसऱ्याला दुरुत्तरे करीत नसे. ती पूर्ण सत्यनिष्ठ होती. लियोला तर आपली आई ही एक शुद्ध, पवित्र, उदात्त देवताच वाटे. ती १८३० सालीं निधन पावली. नंतरहि संकटकाळीं लियो तिच्या आत्म्याची प्रार्थना करी.

पिढ्यान्पिढ्यांनीं प्राप्त झालेला हा पराक्रमाचा वारसा लियोने पुढे चालविला.

वयाचे २३ वे वर्षी, आपल्या वडील भावासह, लियो कॉकेशस प्रांतांत गेला. १८५१ च्या एप्रिल महिन्यांतील गोष्ट. हे दोघे बंधु आपल्या जन्मभूमीतून निघून, मॉस्को येथे गेले आणि तेथून कॉकेशस-कडे त्यांनीं कूच केले. नेहमींचा रस्ता सोडून ते प्रथम कझानला गेले. पुढे व्होल्गा नदीतून बोटीने प्रवास करून ते पुढे गेले. एक महिन्याच्या प्रवासानंतर ते कॉकेशसमध्ये जाऊन पोहोचले. तेथे रशियाचे सैन्य होते. त्यांत लियोचा भाऊ अधिकारी होता.

डोंगरदऱ्यांतून व रानावनांतून राहणाऱ्या रानटी टोळ्यांना काबूत आणण्याचे काम रशियन सैन्याकडे होते. तेथील वनश्री व पर्वतश्री पाहून लियोचे रसिक मन वेडे झाले. त्या नैसर्गिक स्थितीवर व सैनिकी जीवनावर त्यानें कितीतरी कथा लिहिल्या.

रशियन सैन्याबरोबर लियोनें छापा घालण्यांत स्वयंसेवक म्हणून भाग घेतला. त्यावेळीं त्यानें दाखविलेला पराक्रम पाहून, त्याचा भाऊ तर संतुष्ट झालाच, पण मुख्य सेनानीलाहि त्याचे मोठे कौतुक वाटले. “बा ! हूर आहेस बेटा ! तू आमच्या लष्करांत कां नाही येत ? तेथे तुझ्या पराक्रमाला हवा तितका वाव मिळेल.” त्यानें प्रोत्साहन दिले.

ऐन पंचवीशींतील तरुणाला दुसरे काय प्रिय असणार ? ऐटदार गणवेप घालावा, वूरवूर प्रवास करावा, रणभूमीवर आपला पराक्रम गाजवावा आणि आपल्या देशाची सेवा करावी अशी इच्छा त्यावेळीं सर्व रशियन तरुणांच्या अंतःकरणांत खळबळत असे. कोणतेहि तरुण अंतःकरण म्हणजे प्रेम व पराक्रम यांचे त्रीडांगणच ! त्यांत त्या बादशाही वैभवांत नांदणाऱ्या रशियांतील प्रत्येक तरुण तर

प्रेम भावनेनें पछाडलेल्या व पराक्रमाच्या ईर्ष्येनें पेटलेला असे. तसाच लियो होता.

लष्करांतील ठराविक परीक्षा देऊन लियो एक सैनिक म्हणून सैन्यांत दाखल झाला. तोफखान्याच्या दळांत त्याला जागा मिळाली १८५२ च्या फेब्रुवारीपर्यंत त्यानें साधा सैनिक म्हणून पुष्कळच शौर्य दाखविलें. साहजिकच त्याच्या मनांत अभिलाषा उत्पन्न झाली कीं, आपल्याला सैन्यांतील पराक्रमाचें पदक मिळावें. त्यानें आपल्या आत्याला एका पत्रांत स्पष्टच लिहिलें, “ लष्करांतलि इतर मान-सन्मान न मिळोत, पण ‘ सेंट जॉर्जचा क्रॉस ’ मात्र मला मिळावा, अशी माझ्या मनाची तीव्र तळमळ आहे. ”

बोल्हन चालून रणांगणच तें ! मृत्यूचें तांडव तेथें सदैव चाललेलें ! कोणत्याहि क्षणीं आपल्याला मृत्यु येईल, अशी सैनिकांच्या मनाची सदैव तयारी. एकदां ता. १८ फेब्रुवारी रोजीं लियो आपल्या तोफखान्याजवळ उभा होता. इतक्यांत शत्रुपक्षाकडून तोफेचा एक भला थोरला गोळा वेगानें आला, आणि लियोजवळील रणगाड्यावर आदळला. त्यानें त्या गाड्याचा चक्काचूरच केला; आणि खुद्द लियोच्या पायापाशीं त्याचा स्फोट झाला. सुदैव त्यांचें—आणि जगाचेंहि ! त्याला त्यापासून अणुमात्र इजा झाली नाहीं.

अशा नानाप्रसंगीं, लियोचें धैर्य, तावून—सुलाखून सोन्याप्रमाणें तळपूं लागलें. त्यामुळें त्याला प्रिय असलेला क्रॉस मिळण्याची संधि लौकरच आली. एके दिवशीं कर्नलनें लियोला बोलाविलें व म्हटलें,
“ टॉलस्टॉय, तूं मोठा बहादुर गडी आहेस. तुझ्यासाठीं मॉस्कोहून हें पदक आलं आहे. ”

“ मी आपला आभारी आहे. तें पदक स्वीकारण्यांत मला मोठा आनंद नि अभिमान— ”

“ ठीक, ठीक ! पण मी तुला या बाबतीत एक कल्पना सुचवू कां ? ती तू मान्य करशील कां ? ”

“ कां नाही ? आपण सांगाल तें मला मान्यच आहे. ”

“ छे, छे, असं म्हणू नको. मला माझ्या तारुण्यांतले दिवस आठवतात ना ! लष्करांतील या सन्मानासाठीं माझं तरुण मन किती हपालेलं असायचं. तसंच तुझंही स्वाभाविकच असणार. ”

“ होय महाराज. माझ्या ध्यानीं—मनीं—स्वप्नीं ते खेळत असत. आणि आज तें मिळणार म्हणून, माझं मन आनंदानं किती उड्या मारीत आहे ! ”

“ तरी त्या सन्मानाचा नि त्या आनंदाचा त्याग करण्यास मी तुला सांगणार आहे. ”

“ कां बरं ? ”

“ अरे, आपला तो म्हातारा शिपाई आहे ना, किती सच्चा नि शूर ! त्याला जर हें पदक मिळालं, तर जन्मभर पेन्शन त्याला मिळेल. तू काय ? तरुण आहेस. अजून पुष्कळ वर्षं तुला पराक्रम करायला नि बक्षिसं मिळवायला शिल्लक आहेत. म्हणून मी म्हणतो, मानाचा आनंद लुटण्यापेक्षां दानाचा आनंद तू घे. ”

“ पटलं महाराज, आपलं म्हणणं मला पटलं. ” असें म्हणून लियोनें तें पदक स्वतः न स्वीकारतां त्या म्हाताऱ्या सैनिकालां देऊं केले. ओठांशीं आलेला आनंदाचा पेला त्यानें बाजूस सारला.

पुढील वर्षीं, पुनः तेंच पदक मिळण्याचें भाग्य लियोला लाभलें—आणि तरी त्याला तें मिळालें नाही. त्याचें कारण मात्र अगदीं भिन्न होतें.

रात्रभर बुद्धिबळ खेळण्यांत स्वारी गुंग झाली होती. त्यामुळें सकाळीं उठावयास उशीर झाला. सकाळच्या कवायतीचे वेळीं लियो

हजर नाही, हें सुभेदाराच्या लक्षांत आलें, आणि त्यानें त्याला तात्काळ कैद करून आणलें. हाताशीं आलेलें पदक राजहंसाप्रमाणें उडून गेलें, हें सांगावयासच नको. त्याच्या डोळ्यांपुढें निराशेचा अंधार पसरला. बंदीवान होऊन बसलेल्या लियोच्या कानांवर रणवाद्याचे घोष येऊन आदळूं लागले. त्याचें मन म्हणूं लागलें,—

‘ हीं रणवाद्यें कां वाजत आहेत ? दुसऱ्या सैनिकांना बक्षिसें बहाल करण्याचा समारंभ मैदानावर चालला असेल. हे नगारे, अन् या तुताच्या त्यांच्या पराक्रमाची प्रशंसा दशदिशांना पसरवीत आहेत— अन् त्याबरोबरच माझ्या दुराचाराची—व्यसनी जीवनाची दवंडी पिटीत आहेत. हा जुगार—हें मद्यपान—हा बदफैलीपणा—छे, छे, यांनीं माझ्या साऱ्या जीवनाचें मातेरें केलें. यांच्या मगरमिठींतून मी मोकळा झालोंच पाहिजे. ’

असे पश्चात्तापाचे विचार त्याच्या चित्तांत वारंवार येत. तरुणांच्या मनांत अशा विचारा—विकारांच्या डोंगर लाटा उठत, उसळत असतात. या लष्करी पेशांत असतांना लियोनें पराक्रम खूप केले, लेखन खूप केले आणि तसेंच खूप केले दुराचारहि ! त्या काळाचा पगडाच तसा होता आणि त्या काळाचें कवच फोडून प्रगट होण्या-इतकें त्याचें व्यक्तिमत्त्व तोंपर्यंत प्रकट झालें नव्हतें. १८५४ च्या जानेवारींत त्यानें कॉकेशस प्रांताला रामराम ठोकला. तेथून रशियन सैन्य परतलें. तरी वाटेंत रानटी टोळ्यांचे हल्ले होण्याची भीति होतीच. त्यामुळें एकटा दुकटा रशियन सैनिक बाहेर पडत नसे. पण टॉलस्टॉयनें एकदां साहस केलें, आणि तें त्याच्या अंगावर चांगलेंच वेतलें.

ते उन्हाळ्याचे दिवस होते. रशियन पायदळ मंदगतीनें चाललें होतें. त्यामुळें घोडेस्वारांना कंटाळा आला. टॉलस्टॉयलाहि आला.

चार सोबत्यांसह त्यानें आपले घोडे वेगानें पिटाळले. ते पांची घोडेस्वार दौडत दौडत आपल्या लष्करापासून दूर गेले. टॉलस्टॉय व त्याचा एक मित्र असे दोघेजण डोंगरावर चढून रानटी टोळ्या-कोठे' आहेत काय हें टेहळूं लागले. उरलेले तिघे घोडेस्वार दरीच्या बाजूनें दौडत होते. डोंगरावर चढतांच टॉलस्टॉयला दिसून आलें, तीस तार्तर लोकांची टोळी घोड्यावर बसून वेगानें धांवत आपल्या-कडे येत आहे. आपल्या तिघां सोबत्यांना जाऊन मिळण्याइतका अवधि टॉलस्टॉयला कोठें होता ? त्यानें आरोळी ठोकून त्यांना इशारा दिला, व आपला घोडा आपल्या सैन्याकडे पिटाळला.

टॉलस्टॉय व त्याचा मित्र हे दोघे जोरानें दौडत होते. पण त्यांच्या पाठीमागे सात घोडेस्वार लागले होते. तीन मैलांचें अंतर टॉलस्टॉयला कापावयाचें होतें. टॉलस्टॉय आपल्या मित्राच्या तेजदार घोड्यावर बसला होता. त्यामुळें त्याला शत्रूच्या हातांतून निसटून सहज जातां आलें असतें. पण टॉलस्टॉयच्या ज्या घोड्यावर त्याचा मित्र बसला होता, तें हरिदासी तट्टू होतें. आपल्या मित्राला शत्रूच्या भक्ष्यस्थानीं सोडून, टॉलस्टॉयला कसें जाववेल ? त्याच्या मित्राजवळ एक बंदूक होती. पण तीत गोळ्या भरलेल्या नव्हत्या. थकलेले घोडे आणि रिकामी बंदूक—अशा स्थितीत आपल्या दोस्ताला टॉलस्टॉय कसा सोडील ?

‘ आले ! आले ! सात तार्तर अगदीं जवळ आले. त्यांनीं गोळ्या झाडल्या कीं, आपण ठार झालों. ’ असें टॉलस्टॉयला वाटलें. पण तार्तरांच्या मनांत यांना ठार मारावयाचें नव्हतें—जिवंत पकडावयाचें होतें. त्यांनीं त्यांना पकडलेंहि असतें. पण दैवी योग असा कीं, रशियन लष्करानें या दोन वीरांची ती शोचनीय अवस्था पाहिली—आणि तात्काळ ते धिप्पाड कोसक घोडेस्वार धांवत तेथें आले. ते

येत आहेत, असें पाहातांच ते तार्तर पळून गेले. आणि टॉलस्टॉयची व त्याच्या सवंगड्यांची मृत्यूच्या मुखांतून सुटका झाली.

अशा जीवन-मरणाच्या सरहद्दीवर तरुण टॉलस्टॉयच्या लष्करी आयुष्याचा खेळ चालला होता. सुमारे अडीच वर्षे त्यानें कॉकेशस विभागांत काढलीं आणि १८५४ च्या मार्चमध्ये तो बुखारेस्ट येथे रशियन सेनेंत दाखल झाला. बुखारेस्ट हे युरोपांतील शहर कधीं तुर्कांच्या, कधीं रशियनांच्या तर कधीं ऑस्ट्रियनांच्या ताब्यांत असे. रशियाच्या झारनें त्या शहरावर आपलें सैन्य पाठविलें, तेव्हां तुर्कस्तानच्या मदतीस इंग्लंड, फ्रान्स, ऑस्ट्रिया व प्रशिया अशीं चार राष्ट्रे धांवलीं. या चार 'दोस्त राष्ट्रांनीं' रशियाचा पराभव केला, एवढेंच नव्हे, तर कांहीं कारण नसतां, केवळ तिसऱ्या नेपोलियनच्या जबर महत्त्वाकांक्षेमुळे फ्रान्स व इंग्लंड यांनीं रशियाच्या ताब्यांतील संपन्न व प्रसन्न अशा प्रदेशावर स्वारी केली. तो प्रदेश म्हणजे क्रिमिया—आणि त्यासाठीं झालें तें क्रिमियन युद्ध.

फुलांफळांनीं बहरलेला हा प्रदेश रशियानें १७८३ सालीं तुर्कांचा पराभव करून आपल्या साम्राज्यास जोडला. हा प्रदेश म्हणजे सोन्याचा तुकडा होता. द्राक्षे—अंजिरे, गहू—तंबाखू, मध—रेशीम, यांचें उत्पादन तेथें विपुल होत असे. शिवाय लोखंडाच्या खाणीहि होत्या. या डोंगराळ व संपन्न मुलुखावर तुर्कस्थाननें ता. २३ ऑक्टोबर १८५३ रोजीं स्वारी केली. आणि त्याला साथ दिली, इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं १८५४ च्या मार्चमध्ये. तेव्हांपासून दोन वर्षे हे क्रिमियन युद्ध फार निकरानें चाललें.

या युद्धांत टॉलस्टॉयला रण-देवतेचें रौद्ररूप साक्षात् दिसलें. तोफखान्याच्या तुकडींत राहून तो युद्धांतील हिंसेचें भीषण स्वरूप प्रत्यक्ष पाहात होता. डॅन्यूब नदी ओलांडून रशियन फौजेनें

सिलिस्ट्रिया शहरास वेढा घातला होता. दिवसां लढाई करणें व रात्रीं खंदक खणणें असा अखंड कार्यक्रम रशियन सैनिकांचा चालू होता.

पहिल्या रात्रींचाच प्रसंग. खंदक खणण्याचें काम रशियन सैनिकांनीं चालू केलें होतें. इतक्यांत तोफांचे आणि बंदुकांचे धडाडधुम् आवाज ऐकूं आले. तुर्कांचे हल्ले आले असेंच बहुतेकांना वाटलें. टॉलस्टॉय नवखा—त्यानें लगवगीनें घोड्यावर जीन चढविलें व शत्रूचा समाचार घेण्यास तो निघणार—तों त्याच्या मुरब्बी सहकाऱ्यांनीं त्याला सांगितलें, “अरे, हा तर रोजचाच खेळ आहे. हें कांहीं युद्ध नव्हे. आपल्या कामांत अडथळा आणण्यासाठींच तुर्कांनीं ही कटकट चालविली आहे. तिकडे काय लक्ष द्यावयाचें ? ‘अल्लाची खैर’ म्हणून स्वस्थ झोपायचें. जा, झोप जा.”

पण ‘झोप’ म्हटल्यानें झोप थोडीच येते ? त्यांत ती रणांगणावरील झोप ! अत्यंत लहरी. घोड्यावरून उतरून टॉलस्टॉय आपल्या तंबूंत गेला आणि एका हातांत घड्याळ घेऊन तोफांचे आवाज मोजूं लागला. एका मिनिटांत ११० आवाज त्यानें ऐकले ! असे हजारों—लाखों आवाज त्याच्या कानांनीं आले. पण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पाहिलें, तर दोन्ही बाजूंचे, प्रत्येकीं सुमारे ३० सैनिक ठार झालेले होते. हा केवळ खेळ होता.

प्रत्यक्ष संग्राम सुरू झाला म्हणजे हिंसेला व क्रौर्याला कोणती सीमा ? एके दिवशीं दुपारीं युद्ध जोरांत सुरू झालें, तेव्हां रशियन सेनेनें सिलिस्ट्रिया घेण्यासाठीं ६०० तोफा धडाडून चालविल्या. टॉलस्टॉयनेंहि जिवाची पर्वा न करतां त्या युद्धांत भाग घेतला. त्याच्या शौर्याचें बक्षीसहि त्याला मिळालें. त्याला सप्टेंबर महिन्यांत बढती मिळून सब्-लेफ्टनंटचा हुदा मिळाला. याहीपेक्षां त्याला

आनंद वाटला आपल्या पराक्रमाळा वाव मिळाला तेव्हां. सेव्हॅस्टोपोल या शहराभोंवती घनघोर युद्ध चाललें होतें. तेथें आपली खानगी व्हावी असा अर्ज त्यानें केला. त्याप्रमाणें नोव्हेंबरांत त्याची क्रिमियांत नेमणूक झाली.

क्रिमियांत दोस्त सैन्ये ता. १४ सप्टेंबर रोजी उतरलीं होती आणि त्यांनीं रशियन लष्कराचा धुव्वा उडविला होता. बंदुका-तोफा वगैरे शस्त्रांच्या बाबतींत दोस्तांची तयारी दांडगी होती. रशियन सेनाहि प्रचंड होती व निकरानें लढत होती. जेव्हां जेव्हां रशियन सेनापति आपल्या सैनिकांची पाहाणी करी, तेव्हां तो विचारी “तरुणांनो, मरणाची पाळी आली, तर तुम्ही मरण्यास तयार आहां ना ? ” तेव्हां “जरूर, आम्हीं जरूर मरूं ” असा जाब ते हजारों रशियन सैनिक देत. आपल्या राष्ट्रासाठीं, आपल्या बादशहासाठीं आपला जीव कुर्बान करण्यास ते सिद्ध होते. दोस्त राष्ट्रांच्या १५०० तोफा सतत दोन दिवस पेटलेल्या होत्या व आग ओकीत होत्या, तरी रशियनांनीं तें शहर त्यांच्या हातीं लागू दिलें नाहीं.

सतत अकरा महिने घनघोर रणकंदन सेव्हॅस्टोपोल या शहरासाठीं चाललें होतें. काळ्या समुद्रावरील हें बंदर रशियाच्या दृष्टीनें नाक्याचें एकमेव ठाणें होतें. म्हणून त्यानें आपलें सैन्य तेथें आणून ओतलें होतें, परंतु त्याच्या व्यवस्थेंत ढिलाई होती. सैनिकांना सेनापतीकडून वेळेवर हुकूम मिळत नसत आणि त्यामुळें प्रत्येकजण आपल्या मनास येईल तसें वागे. कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नव्हता. त्यांना बंदुका मिळाल्या होत्या, त्याहि जुन्या-पुराण्या ! आणि नकाशे तर सपशेल चुकीचे ! त्यामुळें एकदां एक रशियन तुकडी त्या शहरापासून जी निघाली, ती सर्व दिवसभर हिंडहिंडून, रात्रीच्या वेळीं, पुन्हां त्याच शहरापाशीं येऊन ठेपली !

शिवाय रशियन सैनिकांमध्ये नाच-रंग, ऐषाआराम व फंदफितुरी करण्याची वृत्ति बोकाळली होती. या उलट इंग्रज व फ्रेंच सैनिक शूर, चपळ व काटक असून अद्ययावत् साधनांनी सज्ज होते, आणि त्यांच्या सर्व हालचाली मोठ्या शिस्तीने होत. यामुळे साहजिकच या अकरा महिन्यांच्या वेढ्यांत ज्या अनेक चकमकी झाल्या, त्यांत रशियनांना बहुधा माघार घ्यावी लागली. एवढेच नव्हे तर, हजारों सैनिकांना प्राण गमवावे लागले.

सेव्हॅस्टोपोलचा वेढा व लढा हा जगाच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. २०,००० ब्रिटिश सैनिक व ५०,००० फ्रेंच सैनिक यांनी १८५४ च्या ऑक्टोबरांत हा वेढा घातला. त्या महिन्याच्या २५ तारखेस रशियन सैनिकांनी तो वेढा उठविण्यासाठी त्यांचेवर जोराचा हल्ला केला. त्यावेळीं ब्रिटिश सैनिकांनी जीवावर उदार होऊन पराक्रमाची जी शर्थ केली, तिचे रोमांचकारक वर्णन इंग्लंडचे राजकवि लॉर्ड टेनिसन् यांनी आपल्या 'Charge of the Light Brigade' ह्या सुप्रसिद्ध काव्यांत केले आहे या चकमकींत ब्रिटिशांची फार हानि झाली. तिचा सूड ब्रिटिशांनी ता. ५ नोव्हेंबर रोजी रशियनांवर हल्ला करून घेतला. त्यांत त्यांनी रशियनांचा अगदीं धुव्वा उडविला.

पुढे आला हिवाळा ! त्यामुळे लढा गारठला. वेढा घालून बसलेल्या ब्रिटिश, फ्रेंच आणि दोस्त सैनिकांमध्ये—उपासमार व रोगराई फैलावू लागली. रशियनांपेक्षां निसर्गाचे शत्रुत्वच त्यांना भयंकर वाटू लागले. त्यांचे सैनिक पटापट प्राण सोडू लागले. त्यावेळीं काय, किंवा प्रत्यक्ष लढाई चालू असतांना काय, सैनिकांची सेवा शुश्रूषा करण्याची नीट व्यवस्था दोस्तांच्या लष्करांत नव्हती. किंबहुना, साऱ्या जगामध्येहि कोठे नव्हती, असें म्हटले तरी चालेल. ती सुरू

करण्याचें श्रेय फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल या ब्रिटिश नर्सला आहे. तिनें युद्धांतील शुश्रूषेची नवीच पद्धत यावेळीं घालून दिली. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, दोस्तांच्या जखमी सैनिकांमध्ये मृत्यूचें प्रमाण शें. ४२ होतें, तें अवघ्या चार महिन्यांत शें. २ वर आलें. दयामूर्ति नाइटिंगेल हिचें नांव अजरामर झालें.

अखेर दोस्तांनीं सेव्हॅस्टोपोलवर तोफांच्या गोळ्यांचा अखंड वर्षाव सुरू केला. त्यामुळें रशियनांचें कांहीं चालेंनासें झालें. तेव्हां ता. ८ सप्टेंबर १८५५ रोजीं त्यांनीं माघार घेतली; आणि १८५६ च्या फेब्रुवारींत त्यांनीं पॅरिस येथें तह केला. या तहांत रशियाला पुष्कळच मुद्दख गमवावा लागला. आणि ही हानि पदरांत घेण्यासाठीं त्यांना १ लक्ष रशियन सैनिकांच्या प्राणहानीची किंमत द्यावी लागली. दोस्तांचेहि ९०,००० सैनिक कामास आले.

रशियाची अपरंपार हानि करणाऱ्या या युद्धापासून एका रशियनाला मात्र अपार लाभ झाला. तो रशियन म्हणजे टॉलस्टॉय. युद्धांतील नानाविध अनुभवांमुळें त्याच्या मनाचा विकास विलक्षण रीतीनें झाला. तें युद्धांतील अनुभव काय, प्रत्येक सैनिकाच्या वांट्यास येत. पण ते अनुभव उघड्या डोळ्यांनीं पाहून, कोमल मनावर संक्रमित करणारी प्रतिभा त्या लाखों सैनिकांमध्ये एकट्या टॉलस्टॉयच्याच अंगी होती. झाडावरून फळ खाली पडतांना कोण पहात नाही; आणि चुलीवरील आधणानें तबकडी हालतांना कोणाला दिसत नाही? पण त्यांतून गुरुत्वाकर्षणाचा सिद्धांत आणि वाफेचें इंजिन शोधून काढणारी बुद्धि एखाद्याच न्यूटनची व वॅटची. त्याचप्रमाणें अनादिकालापासून जगांत युद्धें चालूं आहेत, आणि त्यामध्ये हिंसाहि चालूं आहे. पण त्यांतून शांततेला पोषक अशी तत्त्वे शोधून काढणारी प्रतिभा एखाद्याच टॉलस्टॉयची. त्यांच्या

संस्कारक्षम मनावर या युद्धाचे आघात एकसारखे होत गेले; आणि त्यामुळे ते मन इतकें पालटलें कीं, जणुं त्याचा पुनर्जन्मच झाला.

टॉलस्टॉयनें, आपल्या मनावर या युद्धानें जे जे परिणाम केले, ते ते आपल्या 'वासरौत' यथातथ्य लिहून ठेवले. त्यामुळे त्याच्या मनोविकासाचा चित्रपटच या वासरौतून पाहावयास मिळतो. अगदीं सुरुवातीस, ता. ६ जानेवारी १८५३ रोजीं, त्यांनीं अशी नोंद केली आहे, कीं, "युद्ध म्हणजे इतकी अन्यायाची व दुष्ट गोष्ट आहे कीं, तें चालविणाऱ्यांना आपली विवेकशक्ति मारून टाकावी लागते. अशा युद्धांत मी सामील झालों आहे, हें रास्त आहे कां? नसेल तर हे प्रभो, मला क्षमा कर व सन्मार्ग दाखव."

टॉलस्टॉयच्या मनाला पराकाष्ठेची उद्विग्नता मधून मधून ग्रासून टाकीत असे. सैनिकांच्या त्या हालअपेष्टा पाहून, ते मनस्वीं खिन्न होत. आपलें तारुण्य वायां चाललें आहे, असें वाटून त्यांचें मन खिन्न होई. त्यामुळे पश्चात्तापाचे झटकेहि त्यांना येत. एकदां तर त्यांनीं अशी नोंद केली आहे, "मी काय? अगदीं कुरूप, ओबड-धोबड आणि घाणेरडा आहे. समाजांत कसें वागावें, हें मला कळत नाही. मी चट्दिशीं चिडतो—दुसऱ्यांना कंटाळवाणा होतो. नम्रता नाही—सहिष्णुता नाही—असा लज्जास्पद स्वभाव माझा झाला आहे. आणि माझें अज्ञान तरी केवढें ! मीं स्वतःच शिक्षण मिळविलें, पण तें त्रुटित, अव्यवस्थित, असंगत रीतीनें. त्याचा काय उपयोग ? माझ्या ठायीं किती चंचलता आहे ! मी शूर नाही आणि माझें आयुष्य शिस्तबद्ध नाही. माझा आळस हा तर अजिंक्य आहे आणि तरीहि मूर्खाप्रमाणें मी गर्व वाहतों, 'मला बुद्धि आहे आणि माझ्या ठायीं प्रामाणिकपणाहि आहे.' परंतु कीर्तीची लालसा मोठी आणि बुद्धीचा

प्रभाव फारसा दिसून आलेला नाही. त्यामुळे व्यवहारांत काय, समाजांत काय, कोठेहि माझे कर्तृत्व चमकलेले नाही.”

हे कांहीं सत्यचित्र नव्हे. टॉलस्टॉयची वृत्ति किती अंतर्मुख झाली होती, आणि ती किती कठोरपणे आत्मसंशोधन करित होती, याचेंच हे प्रत्यंतर आहे. अशा आत्मशोधनांतूनच माणसाची प्रगति होत असते. दोषाची जाणीवच ज्याला झाली नाही, तो ते नाहीसे कसे करणार ? ‘अचपळ मन माझे नावरे आवरीतां’ हे ज्याने ओळखले, तोच त्या मनाला आवर घालू शकतो. टॉलस्टॉयांच्या जीवनाचा विकास असाच होत गेला. त्यांनी या युद्धकाळांत खूप वाचन केले, खूप लेखन केले. रशियन, फ्रेंच, व जर्मन या तीन भाषांचे चांगले ज्ञान तर त्यांना होतेंच, पण शिवाय इंग्लिश; लॅटिन, अरेबिक, इटालियन, ग्रीक इत्यादि दहा भाषांचे ज्ञान त्यांनी संपादन केले. युद्धांतील अनुभवांवर आधारलेल्या टॉलस्टॉयांच्या कथा रशियन मासिकांतून प्रसिद्ध होत होत्या आणि त्यांना कीर्ति व संपत्ति मिळवून देत होत्या. गटे, डिकन्स, शिलर, थॅकरे, पुष्किन—इत्यादि ग्रंथकार त्यांनी अभ्यासिले आणि त्यांच्याप्रमाणेच मोठा ग्रंथकार होण्याचें ध्येय त्यांनी मनीं धरले.

सैनिकाचें शौर्य व लेखकाची प्रतिभा यांचा संगम टॉलस्टॉयांच्या अंगी झाला होता. त्यामुळे सहजच त्यांच्या चित्तांत असा विचार आला कीं, आपण एक साप्ताहिक पत्रिका काढावी. ती अशी असावी कीं, तिच्या वाचनानें सैनिकांना लढण्याचें स्फुरण चढावें. त्याप्रमाणें साप्ताहिकाची योजना आंखून, त्याचा एक नमुना अंकाहि टॉलस्टॉय यांनी आपल्या मित्रांच्या मदतीने काढला. पण लष्करांत प्रत्येक गोष्टीला परवानगी लागते. म्हणून ती योजना व तो नमुना-अंक वरिष्ठ

अधिकाऱ्याकडे मंजुरीसाठीं पाठविला गेला, तो अधिकारी फार खूष झाला. त्यानें बादशहाकडे परवानगी मागितली. पण बादशहांनीं “मोठ्या औदार्यानें ” ती नाकारली. टॉलस्टॉयांचें सारे मनोरथ कोसळले. या साप्ताहिकाचे संपादक आपण होणार, म्हणून पैशाची तरतूद करण्यासाठीं त्यांनीं आपलें जन्मभूमीवरील घरहि विकण्यास लिहिलें होतें, पण ते त्यांचें सारें मनोराज्य धुळीस मिळालें ! त्यामुळें त्यांना मोठी निराशा वाटली.

सरकारनें बंदी केली म्हणून साप्ताहिक बंद पडलें, तरी टॉलस्टॉयांची प्रतिभा कांहीं मंद झाली नाहीं. त्या प्रतिभेला त्या संग्रामांतून प्रतिदिनीं नवें नवें साहित्य उपलब्ध होत होतें. सेव्हॅस्टो-पोलच्या वेढ्यावरच टॉलस्टॉयांनीं एक कथा लिहिली. ती सर्व रशियांत गाजली. एवढेंच नव्हे तर, खुद्द बादशहालाहि ती आवडली, आणि तिचें फ्रेंचमध्ये भाषांतर करण्यास त्यानें फर्माविलें. एकट्या सेव्हॅस्टो-पोलच्या लढ्यावर त्यांनीं तीन कथा लिहिल्या व त्या लोकप्रिय झाल्या. त्या वाचून एका रशियन कादंबरीकारानें आपल्या मित्रास लिहिलें, “खरोखर ह्या गोष्टी अजब आहेत. त्या वाचून माझ्या डोळ्यांत अश्रु आले. आणि ‘वाहवा’ ! असें उद्गार माझ्या तोंडून बाहेर आले.”

एकदां रात्रीचें वेळीं रशियन लष्करी अधिकारी शेकोटीपार्शीं बसलेले असतांना, अशी कल्पना निघाली कीं, प्रत्येकानें एकेक संग्राम-गीत रचावें. गीतें रचलीं गेलीं, पण त्यांत कांहीं रस नव्हता. दुसरें दिवशीं टॉलस्टॉयांनीं एक संग्राम-गीत रचलें आणि आपल्या सहकाऱ्यांना वाचून दाखविलें. तें त्यांना इतकें आवडलें कीं, तें ते गातच सुटले. साऱ्या लष्करांत तें गीत गायिलें गेलें—किंबहुना, सर्व रशियाभर तें लौकरच पसरलें.

अशा कथांमुळें व गीतामुळें टॉलस्टॉय हे आपल्या सैनिकांचे जीव कीं प्राण झाले होते. लष्करी कामासाठीं त्यांना ऑक्टोबरचे अखेरीस पिटर्सबर्ग येथें पाठविण्यांत आलें आणि त्याचवेळीं त्यांचा लष्करी पेशा संपुष्टांत आला. क्रिमियन युद्धांत दीड वर्षे आणि त्यापूर्वीं कॉकेशसमध्ये दोन वर्षे-अशीं एकूण साडेतीन वर्षे टॉलस्टॉय यांनीं लष्करी जीवनाचा साक्षात् अनुभव घेतला. त्यामुळें युद्धाबद्दल त्यांच्या अंतःकरणांत तीव्र घृणा निर्माण झाली. बुद्धिमान व सुसंस्कृत माणूस वाघा-लांडग्यासारख्या हिंस्र जनावरांप्रमाणें क्रूर व दुष्ट होतो, याचा त्यांना मनस्वी खेद वाटला. युद्धामध्ये खर्च होणारा आपला एकेक दिवस म्हणजे आपल्या आयुष्याची हानि होय, अशी जाणीव त्यांना एकसारखी टोचीत राहिली. एकदां तर त्यांनीं आपल्या ' वासरींत ' व्याकुळ अंतःकरणानें अशी प्रार्थना केली :—

“ हे प्रभो, तूं मजवर सतत आपली पांखर धरीत आहेस, याचे उपकार मी किती मानूं ? माझ्या क्षुद्र हेतूंची पूर्तता करण्यासाठीं मी तुझा धांवा करीत नाहीं, पण माझ्या जीवनाचा जो शाश्वत व उदात्त हेतु आहे, तो साध्य करण्यास, हे प्रभो, मला साह्य कर.”

जीवनाचा हा उदात्त हेतु कोणता ? त्याचीहि नोंद टॉलस्टॉयांनीं आपल्या ' वासरींत ' पुढें एकदां केली आहे. ती अशी—

“ धर्म व ईश्वर यांविषयीं माझा नुकताच एक संवाद झाला. त्यामुळें माझ्या मनांत एक भव्य कल्पना येऊन गेली. ती सिद्धीस नेण्यासाठीं माझें सर्व जीवन समर्पित करण्यास मी सिद्ध आहे. ही कल्पना कोणती ? तर मानवसमाजाच्या सद्यःस्थितीला अनुरूप अशा नव्या धर्माची संस्थापना. या नूतन धर्मांमध्ये, ख्रिस्ती धर्मातील ठोकळे व थोतांडें येणार नाहींत मरणोत्तर सुखाचें आश्वासन न देतां, याच जन्मीं, याच लोकीं, सुख व शांतता कशी मिळेल, हें

सांगितलें जाईल. खऱ्या धर्माच्या पायावर अखिल मानवजातीच्या ऐक्याचें मंदिर उभारणें, हें माझ्या जीवनाचें ध्येय होय. तें सिद्धीस जाण्यासाठीं पिढ्यानुपिढ्यांना विचारपूर्वक प्रयत्न करावे लागतील. ”

या प्रयत्नांचा प्रारंभ टॉलस्टॉय यांनीं स्वतःच केला. त्यांचें मोठेंपण हें कीं, सर्व जगाच्या उद्धाराची ही विशाल कल्पना वयाच्या अवघ्या २७ व्या वर्षीं त्यांना स्फुरली !

★ ★ ★

प्रातःकालची वेळ ! सारें खेडें जागें झालें होतें. पांखरें घरट्यांतून बाहेर पडून आकाशांत विहार करीत होतीं. जनावरें गोठ्यांतून निघून शेताकडे चाललीं होतीं. शाळकरी शाळेकडे व शेतकरी शेताकडे निघाले होते. पुरुष व स्त्रिया दिवसभराच्या आपल्या उद्योगास लागत होत्या.

मात्र उद्योग सोडून, विश्रांति घेण्यास व मौज करण्यास कांहीं सैनिक, रजा घेऊन, त्या खेड्यांत आले होते. एका झोंपडींत ते आरामासाठीं राहिले होते, पण त्यांनाहि विश्रांतींतील उद्योग होताच. शिकार करण्यासाठीं रानांत जाण्याच्या तयारींत ते होते. त्यांची धांवपळ चाखू होती. त्यांतच एकजण ओरडला, “अरे, हें बघ, आमचें वृत्तपत्र.”

“ नॅशनल नोट्स का ? भारी वजनदार पत्र आहे हें. आपल्याला बुवा फार आवडतें.” असें म्हणून त्या तरुण लष्करी अधिकाऱ्याने दुसऱ्या तरुणाचे हातून तें वृत्तपत्र हिसकावून घेतलें व मोठ्याने वाचावयास सुरुवात केली. त्याच्या तोंडून एकेक बातमी बाहेर पडली कीं, त्याच्याभोंवतालचे तरुण रशियन अधिकारी “ओहो !” “वाहवा !” असे उद्गार काढीत किंवा त्या वार्तावर मनसोक्त टीका करीत.

बातम्या संपल्या. शेवटीं पुस्तक-परीक्षणाचें पान राहिलें. तेंहि तो अधिकारी वाचूं लागला. सुग्रास जेवण असलें म्हणजे भुकेला माणूस त्याचा जसा चट्टामट्टा करून ताट साफ करतो, त्याप्रमाणें त्या आकर्षक वृत्तपत्राचें वाचन तो तरुण अखेरच्या शब्दापर्यंत करीत होता. पुस्तक-परीक्षण वाचतां वाचतां, त्यानें शेवटचें वाक्य

वाचलें, “या लेखकाचें हें पहिलेंच पुस्तक असेल तर, रशियन साहित्याचा गौरवच केला पाहिजे. कारण, त्याच्या क्षितिजावर एक नवा तेजस्वी तारा उदयास येत आहे असें दिसतें.”

परीक्षणाचा सर्व लेख प्रशंसेनें ओतप्रोत भरलेला होता. ती प्रशंसा वाचून त्या तरुण सैनिकांना फार हर्ष झाला. “कोण रे हा लेखक ?” अशी पृच्छा इतर सैनिक करूं लागले, पण त्याचें उत्तर तो वृत्तपत्राचा वाचक तरी काय देणार ? “अरे, एल्. एन्. एवढेंच त्या ग्रंथकाराचें नांव ह्या पत्रानें दिलेलें आहे. कोण भाग्यवान हा ग्रंथकार असेल, देव जाणें ! प्रशंसेचा पूर लोटला आहे, त्या भाग्यवंतावर !”

त्याचवेळीं, त्याच झोंपडींत, एका खाटेवर, डोळे मिटून पडलेल्या टॉलस्टॉयांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रूंचा पूर लोटत होता, पण त्याच्याकडे कोणाचें लक्ष नव्हतें. आणि असतें तरी त्यांना त्या आनंदाचें कारण कळलें नसतें. कारण, आपण ज्या पुस्तकाचें परीक्षण वाचत, —एकत आहों, त्याचा लेखक हा आपला सहकारीच आहे, हें त्यांना माहीत नव्हतें.

“बालपण” या नांवाची आत्मचरित्रात्मक कादंबरी टॉलस्टॉयांनीं लिहिली खरी, पण आपण ती लिहित आहों, याची गंधवार्ताहि त्यांनीं कोणास लागू दिली नाही. त्यांना तसा आत्मविश्वास नव्हता. नव्या लेखकाचा बुजरेपणा त्यांचे ठायीं साहजिकच होता. त्यांनीं ता. ३ जुलै १८५२ रोजीं आपलें हस्तलिखित रशियांतील एका अग्रगण्य मासिकाकडे पाठविलें.

पुष्किन या सुप्रसिद्ध कवीनें तें मासिक १८३६ मध्यें सुरू केलें होतें. नेक्रासॉव्ह या कवीकडे तें १८४७ मध्यें चालवावयास आलेलें होतें. त्या मासिकाचे नांव “कॉन्टेम्पोररी”. प्रागतिक विचारांचें मुखपत्र

तें गणलें जात होतें. त्याचा संपादक नेक्रासॉव्ह हा एक प्रख्यात कवि होता. त्याच्या मासिकांत आपला लेख छापून येणें, हें कोणाहि लेखकाला भाग्याचें वाटे. कारण, त्यामुळें कीर्तीचें महाद्वारच खुलें होई.

टॉलस्टॉयांनीं आपलें “ बालपण ” त्या मासिकाकडे पाठविलें, तें भीतभीतच. त्या हस्तलिखिताबरोबर त्यांनीं जें पत्र जोडलें होतें; त्यांत असें लिहिलें होतें,—“ संपादकमहाशय, माझी आपल्याला एक नम्र विनंति आहे. ती मान्य करण्यासाठीं आपल्याला फार थोडी तसदी ध्यावी लागेल. म्हणून आपण ती अन्वहेरणार नाहीं, अशी मला खात्री वाटतें. माझी विनंति इतकीच कीं, आपण माझ्या त्या हस्तलिखितावर नजर टाकावी. तें आपल्याला छापण्यायोग्य वाटलें नाहीं, तर खुशाल परत करावें, पण तें आपल्या पसंतीस उतरलें तर, त्यावरील आपला अभिप्राय मला कळवावा आणि आपल्या मासिकांत तें प्रसिद्ध करावें. त्यांतील कोणताहि मजकूर आपण कमी केला, तरी त्याला मी आगाऊच संमति देऊन ठेवतो. मात्र माझी इच्छा एवढीच कीं, तें छापलें गेलें तर त्यामध्ये कोणत्याहि तऱ्हेची भर घातली जाऊं नये. आणि ‘ एल्. एन्. ’ या टोपण नांवानेंच तें प्रसिद्ध व्हावें. माझें नांव कोणास कळवूं नये. ”

नवोदित लेखकाची कातरता व प्रसिद्धीची उत्सुकता या पत्राच्या ओळीओळींत किती भरलेली आहे ! विद्वानांचा संतोष होईपर्यंत कोणाहि लेखकाचें चित्त असेंच ‘ अप्रत्यय ’ असतें. त्या पत्राच्या शेवटीं टॉलस्टॉयांनीं आपली अशी महत्त्वाकांक्षाहि व्यक्त केली होती कीं, “ माझ्या विकासाचे चार टप्पे ” या नांवानें मला जी एक समग्र कादंबरी लिहावयाची आहे, तिचा हा पहिला भाग आहे. त्याला यश लाभलें, तर बाकीचें भाग लिहिण्यास मी सुरुवात करीन. नाहीं तर माझ्या लेखणीला मी कायमचाच विराम देईन ! ”

“ बालपण ” लिहिण्यासाठी टॉलस्टॉयांनी संबंध एक वर्ष खर्च केलें होतें. कधीं अगदीं भल्या पहांटें उठून ते लिहित बसत, तर कधीं शिकार करून आल्यावर मध्यरात्रीपर्यंत आपल्या बाल्याच्या स्मृति कागदावर उतरीत त्यावेळीं ते रशियाच्या लष्करांत तोफखान्याकडील एक सैनिक होते. त्यामुळें दिवसभर लष्कराचें कामकाज उरकून रात्रीच्या निवांतवेळीं ते कधीं कधीं हातांत लेखणी घेत. त्यांचें हृदय तुडुंब भरलेलें होतें आणि त्यामुळें पावसाळीं ढगांतून सर्सर् जलधारा कोसळाव्या, त्याप्रमाणें त्यांच्या लेखणींतून भराभर अक्षरें बाहेर पडत. आपल्या ह्या वाङ्मयीन पराक्रमाचा पत्ता मात्र त्यांनीं दुसऱ्या कोणास लागू दिला नव्हता. फक्त आपला भाऊ निकोलाय याला अधूनमधून ते कांहीं उतारे वाचून दाखवीत.

हें आपलें पहिलेंवहिलें पुस्तक उत्तम व्हावें, व त्यामुळें आपण एकदम प्रसिद्धीस यावें आणि रशियांत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं आपलें नांव खेळावें, अशी तीव्र लालसा, टॉलस्टॉयांच्या तरुण मनांत उसळ्या मारीत होती. तोंपर्यंत त्यांनीं कांहीं लेख लिहिलेले होते. पण ग्रंथ हा असा त्याचा पहिलाच. त्यामुळें तो पुनः पुनः तपासून पाही, सुधारून पाही. तीन वेळां त्यांनीं त्या पुस्तकाचें खर्डें लिहिले आणि दुसऱ्या लेखकाकडून चौथी प्रत जी तयार करून घेतली, तिच्यांतहि त्यांनीं खूप दुरुस्त्या केल्या.

पुस्तक लिहून पूर्ण झालें, तरी तें चांगलें कीं वाईट, याचा निर्णय त्यांना होईना. म्हणून त्यांनीं, मनांत धाकधूक बाळगूनच, तें हस्त-लिखित त्या मासिकाच्या संपादकांकडे पाठविलें होतें. दोन महिन्यांनीं त्या संपादकांचें जें उत्तर आलें, तें वाचून टॉलस्टॉयांना आनंदानें वेड लागण्याची पाळी आली. तशी नोंदच त्यांनीं आपल्या रोजनिशींत करून ठेविली. संपादकानें आपल्या उत्तरांत असेंहि लिहिलें होतें

कीं, “लेखकाचें अंगीं लेखनकला आहे, हें या हस्तलिखितावरून मला निश्चितपणें वाटतें. त्याच्या या वाङ्मय-कृतींतील विषय साध्या भाषेंत पण यथार्थपणें रंगविलेला आहे. त्यामुळें या कादंबरीला निःसंशय महत्त्व प्राप्त झालेलें आहे. हिचे पुढील भाग लेखकानें लौकर पूर्ण करावेत.” शेवटीं संपादकानें विनंति केली होती कीं, लेखकानें आपलें संपूर्ण नांव कळवावें.

पसंतीच्या या आनंदापुढील पायरी म्हणजे द्रव्यप्राप्तीची. कोणत्याहि लेखकाला पंचविध आनंद प्राप्त होत असतो. लेखकाची कल्पना ज्या क्षणीं त्याचें चित्तांत चमकून जाते, तो कल्पनानंद. नंतर प्रत्यक्ष लेखन करीत असतांना त्याच्याठायीं असलेल्या बुद्धि, स्मृति, कल्पकता, विद्वत्ता इत्यादि साऱ्या शक्ती जागृत होऊन उफाळून वर येतात व लेखनाचें काम करूं लागतात, त्यावेळीं होणारा आनंद हा लेखनानंद. ही एकाग्रता—ही तंद्री म्हणजे कवीच्या प्रतिभेची किंवा योग्याच्या समाधीची छोटी आवृत्तीच ! कल्पनानंद व लेखनानंद हे दोन्ही सूक्ष्म, स्वायत्त व मानसिक असतात, तर यापुढील तीन आनंद-कोष हे इतरांवर अवलंबून असून भौतिक स्वरूपाचे असतात.

आपलें पुस्तक सुंदर रीतीनें छापून आलेलें पाहिलें, म्हणजे लेखकाला जो मुद्रणानंद होतो, तो ‘जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे.’ प्रसूतीनंतर आपल्या अर्भकाचें मुख न्याहाळणाऱ्या मातेलाच त्याची कांहींशी कल्पना येऊं शकेल. चौथा धनानंद. आपल्या लेखनाचा मोबदला मिळाला तर, सर्वसामान्यपणें नेहमीं दरिद्री असणाऱ्या लेखकाला सहजच आनंद होतो. हा द्रव्यानंद जड आहे, हें खरें, पण व्यवहारांत त्याचीच मातब्बरी विशेष ! १९ व्या शतकाचे अखेरीपर्यंत युरोपांत आणि आपल्याकडे अजूनहि लिहिलेल्या कागदाचा खर्चहि न देण्याकडे प्रकाशकांची प्रवृत्ति. त्यांतून

दोन-चार थेंब लेखकाच्या तान्हेलेल्या तोंडांत पडले, तर त्याला आनंद होणें स्वाभाविकच आहे. आणि शेवटचा पांचवा तो मानानंद, स्नेह्यांची प्रशंसा, नियतकालिकांतील परीक्षणें किंवा प्रकाशन-समारंभांतील गौरव-यांतील स्तुति पुष्कळशी औपचारिक असली तरी, ती लेखकाला समाधान देते—आत्मविश्वासहि देते. स्तुतीची ती साखर कोणाच्या जिभेला गोड लागत नाही !

कल्पनानंद, लेखनानंद, मुद्रणानंद, धनानंद व मानानंद—असे हे आनंदाचे पंचकोष टॉलस्टॉयांना पहिल्याच पुस्तकानें मिळवून दिले.

टॉलस्टॉयांनीं संपादकाकडे मोबदल्याची मागणी केली असतां, त्यानें आपला असा शिरस्ता कळविला कीं, “ आम्ही (संपादक स्वतःस नेहमीं आम्हीच म्हणतात !) लेखकाच्या पहिल्या पुस्तकाला कांहीं देत नाहीं; पण तुमच्या पुढील पुस्तकांना वरच्या दरानें मोबदला देऊं. ” द्रव्यानंदाच्या आशेवर टॉलस्टॉयांचें मन गुंतून राहावें, अशी कांहीं त्यांची परिस्थिति नव्हती. जमिनदार म्हणून त्यांची आर्थिक संपन्नता होती.

ऑक्टोबरच्या अखेरीस, “ बालपण ” हा त्यांचा पहिला ग्रंथ जन्मास आला. तो पाहतांच त्यांना हर्ष झाला. परंतु त्या हर्षाला थोडेंसें गालबोट लागलें. कारण, मासिकाच्या संपादकानें व सर-कारच्या नियंत्रकानें त्यांच्या लेखनाची थोडीफार काटछाट केली होती. त्यामुळें रागाच्या भरांत टॉलस्टॉयांनीं एक खरमरीत पत्र संपादकाला लिहिलें. पण थोड्या विचारांतीं त्यांनीं तें रद्द केलें, व दुसरें सौम्यसें पण तक्रारीचें पत्र पाठविलें. “ आपल्या मुलाचे केस नापितानें वेडेवांकडे कापलेले दिसले, म्हणजे त्याच्या बापाला जें

वाटेल, त्याचा अनुभव आपण मला आणून दिला आहे. ” अशी टीका त्या पत्रांत त्यांनी केली; व इशारा दिला की, या पुढील माझ्या लेखनांत कोणीहि ढवळाढवळ करतां कामा नये.

“ बालपण ” प्रसिद्ध होतांच त्यावर प्रशंसेचीं फुलें चोहोंबाजूंनी उधळण्यांत आलीं. लियोच्या आत्यानेंहि पत्र पाठविलें. “ येथील प्रत्येकजण तुझी कादंबरी मिटक्या मारीत वाचीत आहे. ” त्यावेळीं रशियाच्या साऱ्या साहित्य-सृष्टींत एकच प्रश्न विचारला जाई, “ बालपणाचा कर्ता कोण ? ” ज्या मासिकांत ती कादंबरी प्रसिद्ध झाली, त्याचा सहसंपादक तर, आपल्या मित्रांना त्या कादंबरीची माहिती अभिमानानें देई; एवढेंच नव्हे तर, भररस्त्यावरसुद्धां, त्यांतील उताऱ्यांमागून उतारे वाचून दाखवी. रशियांतील त्या वेळच्या बड्या बड्या साहित्यिकांनीं या अभिनव कलाकृतीचें मुक्त कंठानें स्वागत केलें. टर्जिनेव्ह यांना वाटलें, लियोचा भाऊ निकोलाय याचीच ही कादंबरी असावी. म्हणून त्याचेकडे त्यांनीं आपली प्रशस्ति पोंहोचविली. डोस्टोव्हेस्की हा रशियाचा श्रेष्ठ ग्रंथकार. सैबेरियांत हद्दपार झालेला होता. तेथें त्यानें ही कादंबरी वाचली आणि त्याचें मन रोमांचित झालें. रशियाच्या साहित्यांत एक नवीच शक्ति निर्माण होत आहे, असें वाचकांना, लेखकांना, टीकाकारांना, संपादकांना—सर्वांना वाटलें. ते त्या शक्तीचें स्वागत करूं लागले.

आणि या स्तुतीचा कळस झाला एके दिवशीं. रशियाचा बादशहा झार यानें स्वतः ही कादंबरी वाचावयास घेतली, आणि आपल्या राणीस वाचून दाखविली. वाचतां वाचतां पुढील वर्णन बादशहा वाचूं लागला—

“ गेले ते बालपणाचे दिवस! किती मजेमजेचे दिवस होते ते! त्यांची आठवण करण्यांत कोणाला गोंडी वाटणार नाही! त्या

दिवसांच्या केवळ स्मृतीनें कोणाचें मन रोमांचित होणार नाहीं ? लहानपणींच्या त्या आठवणीनें माझे मन तर उत्साही होतें—उन्नत होतें. माझ्या परमोच्च आनंदाचा तो झरा आहे ! त्या काळांत निरागस आनंद आणि प्रेमाची अमर्याद तृष्णा या दोन उदात्त गुणांना भरती आलेली असते, प्रेम व आनंद ! यांहून अधिक श्रेष्ठ जीविताचीं ध्येयें काय असूं शकतील ? आणि त्या ध्येयांचा साक्षात्कार करून देणाऱ्या बालपणाहून अधिक सुखाचा काळ आयुष्यांत दुसरा कोणता असेल ? ” असे बाल्यांतील आनंदाची स्मृति जागृत करणारे व त्या आनंदाची सखोल मीमांसा करणारे विचार त्या कादंबरींत वाचतांना बादशहाच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले, ते अश्रु म्हणजे प्रशंसेचे पूरच ! आतांपर्यंत टॉलस्टॉयला आपल्या पहिल्यावहिल्या पुस्तकानें अमाप लोकमान्यता मिळाली होती. तिच्यावर या अलौकिक राज-मान्यतेचें शिक्कामोर्तब झालें. हें भाग्य फारच थोड्या लोकांच्या वांट्यास येई. असें दुर्मिळ भाग्य “ बालपण ” च्या लेखकास लाभलें, ही वार्ता साऱ्या मॉस्को नगरींत दरवळली—खुद्द टॉलस्टॉयच्या कार्नीहि गेली. त्यामुळें त्या २३ वर्षांच्या तरुण लेखकाला किती अभिमान वाटला—किती आनंद दाटला ! त्यानें आपल्या रोजनिशींत तशी नोंद मोठ्या गर्वानें करून ठेविली. आपल्या भावाला लिहिलेल्या पत्रांतहि त्यानें आपली ही धन्यतेची भावना प्रगट केली. “ आतां माझे पुढील सारें आयुष्य उजळलें जाणार—आपण मोठे लेखक होणार व नांवालौकिकास चढणार. ” अशी खूणगांठ त्याच्या मनानें बांधली.

आपल्या पहिल्यावहिल्या पुस्तकानें आपल्याला अकल्पित कीर्ति मिळवून दिली, हें पाहून टॉलस्टॉयांचा आत्मविश्वास वाढला. त्यांनीं १८५५ च्या डिसेंबरांत “ ऑगस्ट महिन्यांतील सेव्हास्टोपोल ” ही युद्धविषयक कादंबरी लिहिली. ती त्यांनीं आपल्या संपूर्ण

नांवानिशीं त्याच ' कॉन्टेम्पोररी ' मासिकाच्या जानेवारी १८५६ च्या अंकांत प्रसिद्ध होऊं दिली. आपले युद्धविषयक अनुभव रंगविणाऱ्या कथा व कादंबऱ्या टॉलस्टॉयांनीं त्याच मासिकाच्या पुढील अंकांत प्रकाशित केल्या.

“ बालपणा ”नंतर, “ कुमारपण ” व त्यानंतर “ तरुणपण ” हे दोन्ही विभाग १८५७ सालीं प्रसिद्ध झाले. “ बालपणा ”-प्रमाणेंच, “कुमारत्वा”चाहि मजकूर त्यांनीं तीनदां लिहिला. टॉलस्टॉयांचा स्वभाव परिष्कारासाठीं परिश्रम करण्याचा होता. आपल्या लेखनावर पुनः पुनः संस्कार करून त्याला उजळा देण्याचा कंटाळा ते कधींच करत नसत. त्यामुळें त्या भट्टीतून तावून-सुलाखून निघालेलें, साहित्य-सुवर्ण शंभर-नंबरी ठरे. “ तरुणपण ” ही कादंबरी लिहिली गेली, ती किती विलक्षण परिस्थितींत ! सेव्हास्टोपोलच्या रणभूमीवरील रशियन तोफखान्याजवळ सैनिक म्हणून त्यावेळीं टॉलस्टॉय काम करीत होते. तोफांच्या गोळ्याचे स्फोट आकाशांत होत होते. शत्रूच्या गोळ्यांपासून बचाव होण्यासाठीं रशियन सैनिक खडकाच्या भगदाडांत खेळत बसलेले होते. त्यांवर झाडाच्या फांद्या टाकलेल्या होत्या. अशा त्या गुहेत, आजूबाजूला कृतांतार्चे तांडव-नृत्य चालू असतांना, हा तरुण लेखक बुर बसून, कागद-पेन्सिल घेई आणि आपल्या डोक्यांत चाललेलें भावनांचें व विचारांचें युद्ध चित्रित करी. बाहेर रणभूमीच्या कागदावर काळपुरुष जया-पजयाचीं चित्रें रेखाटीत होता आणि आंत हा तरुण कादंबरीकार कागदाच्या रणांगणावर आपल्या कल्पनांचीं युद्धे खेळीत होता. या कादंबरीचें हस्तलिखित प्रसिद्ध होण्यापूर्वीं, एका निष्णात टीकाकारानें तें वाचलें, आणि तिच्या लेखकाला गौरवाचें पत्र लिहिलें. त्यांत त्या टीकाकारानें लिहिलें—

“ ‘ बालपण ’ व ‘ कुमारपण ’ या पहिल्या दोन भागांपेक्षां ‘ तरुणपण ’ चा भाग हिणकस आहे, असें जर कोणी म्हणेल, तर तुम्ही त्याचें थोबाड रंगवा. खरोखर यौवनांतील क्षुब्ध व उसळत्या भावना बरोबर पकडून त्या मूर्तिमंत उभ्या करण्याचें कामीं तुम्हीं जें यश संपादिलें आहे, तें दुसऱ्या कोणाहि विद्यमान लेखकाला कमवतां आलें नसतें. या कादंबरींत काव्याचें ब्रह्मांड भरलेलें आहे. तें वाचून कोणालाहि अपार आनंद होईल. त्यांतील तुमचे विचार तर अत्यंत चतुरपणाचे व स्वतंत्र प्रज्ञेचे आहेत. कोणत्याहि विचाराची छाननी सूक्ष्मपणें करण्यांत तुमचा हातखंडा आहे. कदाचित् तो तुमचा दोषहि ठरेल. ‘ अमुक माणसाची मांडी अशी आहे कीं, त्यावरून त्याच्या मनांत हिंदुस्थानचा प्रवास करण्याचें असेल. ’ अशा कल्पनेचे तंतु तुमच्या लेखणींतून निघतात. या अतिरेकाला आळा घातला पाहिजे हें खरें; पण म्हणून ती लकब कांहीं झालें तरी सोडूं नका. तुमच्या प्रत्येक दोषांत गुणाचें सामर्थ्य व सौंदर्य असतें, आणि बहुतेक गुणांत दोषाचें बीज असतें. ”

असें उत्तेजन किती उदयोन्मुख लेखकांना मुरब्बी टीकाकारांकडून मिळत असेल ? वाचकवर्ग तर टॉलस्टॉयांच्या कादंबऱ्यांची उत्सुकतेनें वाट पाही. कारण रुळलेल्या पद्धतीनें रूढ विषय रंगवीत न बसतां, नवे नवे विषय धुंडाळून, ते नव्या नव्या शैलीनें मांडण्याचा प्रयत्न टॉलस्टॉय करीत असत. एकाच वेळीं चार नाटकांची कथानके त्यांच्या मनांत घोळत होती. कादंबरीप्रमाणेंच नाटकाच्या क्षेत्रांतहि आपण स्थान मिळवूं असा त्यांना विश्वास वाटत होता.

टॉलस्टॉय यांनीं पिटर्सबर्ग (हल्लींचें लेनिनग्राड) शहरांत १८५५ च्या नोव्हेंबरांत प्रवेश केला. त्यांची मूर्ति तेथें जाऊन

दाखल होण्यापूर्वीच त्यांची कीर्ति तेथील साहित्यिकांत पसरली होती. 'काँटेम्पोररी' या मासिकाचें एक लेखक-मंडळ होतें. त्यानें या नवोदित, प्रतिभासंपन्न सरस्वती-भक्ताचें प्रेमभरानें स्वागत केलें. 'युद्धांतला सेनापति नसलों, तरी मी साहित्यांतील सेनापति आहे' असें टॉलस्टॉयांच्या मनांत आलें. मासिकाच्या संपादकाला तर वाटलें, 'हा तरुण लेखक किती बुद्धिमान, किती उत्साही नि किती उदार अंतःकरणाचा आहे ! गरुडासारखी त्याची दृष्टि शोधक आहे. सर्वांचें त्याचेवर प्रेम बसलें आहे.'

टॉलस्टॉय यांनीं पिटर्सबर्ग येथें पाऊल ठेवलें, त्याच दिवशीं टर्जिनेव्ह या प्रथितयश कादंबरीकारानें त्यांना आपल्या घरीं ठेवून घेऊन त्यांचा सत्कार केला आणि आपल्या साहित्यिक-मित्रांशीं त्यांचा परिचय करून दिला. पण टॉलस्टॉय यांची मनोवृत्तीच अशी लोकविलक्षण होती कीं, त्यांची कोणाशीं दाट मैत्री जमूं नये—आणि जमली तर टिकूं नये. त्यावेळीं क्रिमियन युद्धाच्या तडाख्यानें रशियांतील हुकूमशाहीला व सरंजामशाहीला तडा गेला होता. लोकशाही व समाजवाद यांचे पहाटवारे तेथें सुटूं लागले होते. कायद्यांत दुरुस्त्या चालल्या होत्या. न्याय-दानांत ज्यूरीची पद्धत प्रविष्ट झाली होती. स्थानिक-स्वराज्य संस्था अस्तित्वांत येत होत्या, मुद्रण-नियंत्रणाचे (Censor) कांटेरी लगाम सैल करण्यांत येत होते. आणि शेतावरील मजुरांना गुलामगिरींतून मुक्त करण्याचे विचार वातावरणांत तरंगत होते. पण टॉलस्टॉय हे जन्मतः सरदार-घराण्यांतले-सरंजामशाहींत वाढलेले, शिवाय राज्यसंस्थेवर त्यांचा विश्वासच नसे. त्यामुळें त्यांचे विचार रशियांतील पुरोगामी साहित्यिकांशीं जमत नसत. आणि ते आपला विरोध इतक्या तिखट शब्दांनीं करीत कीं, तो ऐकणारा घायाळच व्हावा व जन्माचा शत्रु बनावे.

एके दिवशीं संध्याकाळीं नेत्रासॉव्ह या संपादकाच्या घरीं लेखकांचें हें मंडळ जमलें होतें. गप्पागोष्टी झाल्या, पत्ते खेळणें सुरू झालें. तोंच एका लेखकाचें पत्र आलें. संपादक खेळांत गुंगले होते, म्हणून त्यांनीं तें पत्र टॉलस्टॉयांना दिलें व मोठ्याने वाचावयास सांगितलें. त्यांत टॉलस्टॉयांवर टीका होती. 'स्वतंत्र विचाराची या नव्या लेखकाला ओळख नाही.' असें आपलें मत त्यानें त्या पत्रांत नमूद केलें होतें. तें वाचतांच टॉलस्टॉयांच्या तळपायाची आग मस्तकास पोचली ! त्यांनीं तत्काळ तेथून पाय काढला आणि घरीं जाऊन त्या पत्र-लेखकाला द्वंद्व करण्यास आव्हान दिलें. दुसरे दिवशीं संपादकानें टॉलस्टॉयांची माफी मागितली. "तुम्ही आव्हान परत घ्या, नाही तर तुम्हा-आम्हीच द्वंद्व खेळू." अशी निर्वाणीची भाषा त्यानें काढली, तरी टॉलस्टॉयांनीं आव्हान परत घेतलें नाहीं. त्या पत्र-लेखकानेंहि कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. द्वंदाची कल्पना आपोआप बारगळली. 'माझाच मूर्खपणा होता तो !' टॉलस्टॉयांनीं पुढें संपादकाला कळविलें, पण एकंदरींत टॉलस्टॉयांना साहित्य-क्षेत्रांत मोठा मान मिळत होता.

साहित्यिकांच्या काव्यशास्त्रविनोदांत सहा महिने आनंदांत काढून १८ मे रोजीं त्यांनीं पिटर्सबर्गचा निरोप घेतला. आपल्या जन्मभूमीला जाण्यासाठीं ते निघाले. वाटेंत मॉस्को येथें ते दहा दिवस थांबले. नंतर आपल्या जन्मभूमीच्या खेड्यांत जाऊन त्यांनीं कांहीं काळ शांततेत व स्वैरतेत काढला. लष्करी शिस्तीचें बंधन नाहीं कीं शहरी शिष्टाचारांचें कुंपण नाहीं अशा मोकळ्या वातावरणांत त्यांनीं यथेच्छ वाचन केलें. गटे व प्लेटो, डिकन्स व मोलियर, शेक्सपीअर व पुष्किन—अशा नाना देशांतील व नाना काळांतील ग्रंथकारांचें गंभीर व ललित वाङ्मय त्यांनीं पचविलें. 'पिक्विक् पेपर्स'-

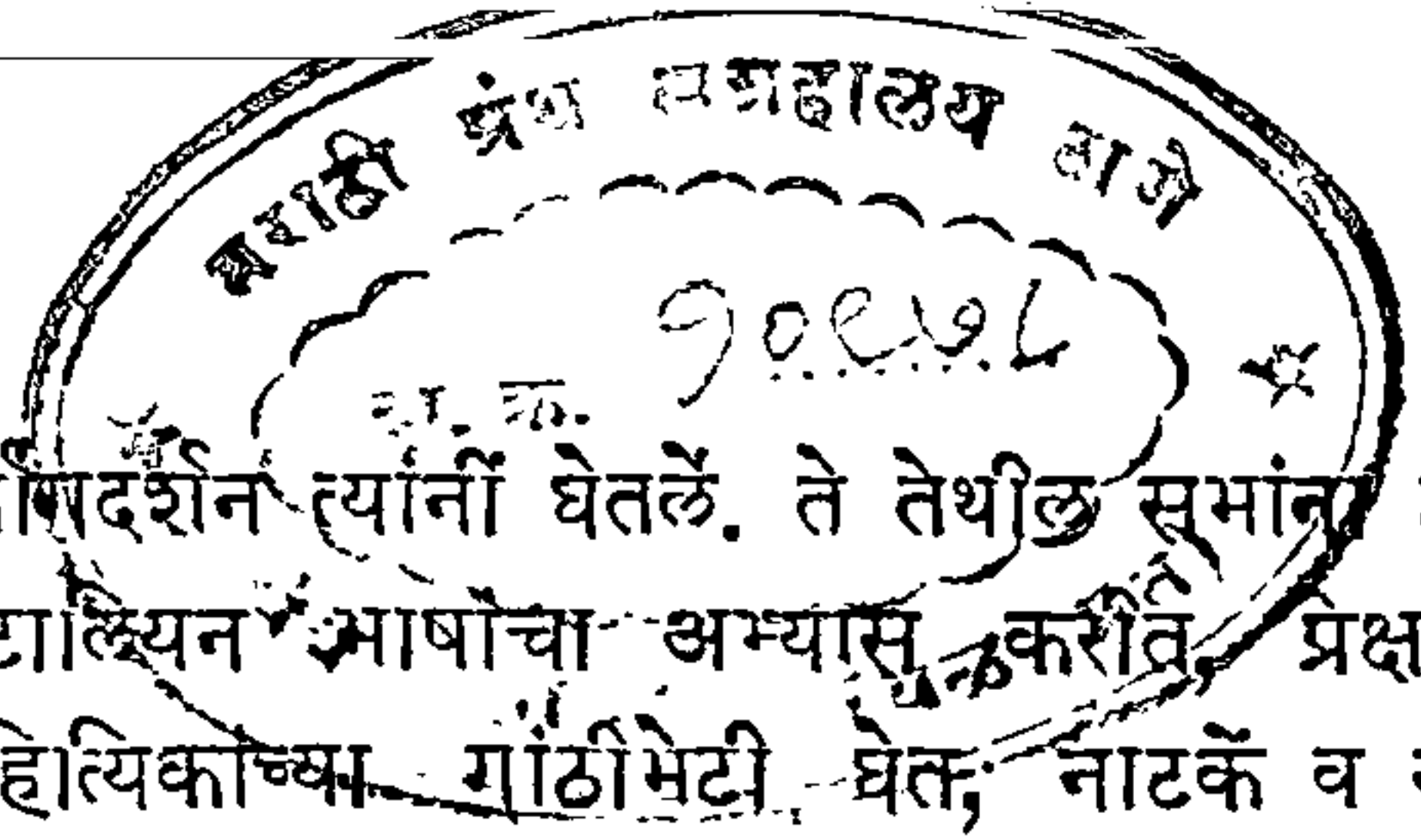
सारखें खसखस पिकविणारें विनोदी वाङ्मय त्यांनीं जसें वाचलें, तसेंच सॉक्रेटिसाचें तत्त्वज्ञान अभ्यासून आपल्या विचारांत भर टाकली.

या बौद्धिक विकासाबरोबर शारीरिक बलाकडेहि त्यांनीं लक्ष दिलें. 'जगांतील सर्वशक्तिमान् पुरुष' होण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या चित्तांत एकदां होती. घोड्यावर बसून रपेट करण्याचा छंद त्यांना होता. बर्फावरून घसरण्याचा (Skating) खेळ त्यांचा आवडता होता. मैदानी खेळ खेळूनहि त्यांनीं आपलें शरीर चांगलें कमावलें. ही शरीर-संपदा त्यांना आयुष्याचे अखेरपर्यंत उपयोगी पडली.

वाचन व व्यायाम याप्रमाणेंच संगीताचाहि अभ्यास टॉलस्टॉयांनीं या वेळीं केला. पियानो वाजविण्यांत ते षष्कळ वेळ घालवूं लागले. एवढेंच नव्हे तर, एका वादनपटु संगीत-शिक्षकाला त्यांनीं आपल्या खेड्यांत राहावयास आणलें आणि त्याचेपासून संगीत-विद्या शिकण्याचा कसून प्रयत्न केला. पण गवईबुवांना संगीतापेक्षां मद्याची चटक जास्त; त्यामुळें त्यांनीं लवकरच त्या खेड्यांतून—आणि पुढें इहलोकांतूनच—पळ काढला !

टॉलस्टॉयांनीं आपल्या लष्करी नोकरीला ता. २० नोव्हेंबर १८५६ रोजीं कायमचा रामराम ठोकला. सुमारे चार वर्षे ही नोकरी करून त्यांनीं लेफ्टनंटच्या हुद्यापर्यंत मजल मारली होती. आपल्या जन्मग्रामीं कांहीं काळ स्वस्थतेनें व स्वच्छंदानें काढल्यावर युरोपांतील नाना देश पाहण्याची त्यांना इच्छा झाली. म्हणून त्यांनीं युरोपच्या दोन सफरी केल्या.

पहिली सफर १८५७ मध्यें झाली. ता. १० फेब्रुवारी रोजीं ते मॉस्कोहून निघाले व ता. २१ फेब्रुवारी रोजीं पॅरिसला जाऊन पोचले. रशियावर प्रचंड स्वारी करणाऱ्या नेपोलियनचें तें फ्रान्स—आणि त्याची ती राजधानी पॅरिस ! तिचें अंतरंग शोधण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला.

त्या रम्य नगरीचे सर्वादिदर्शन त्यांनी घेतले. ते तेथील सुमान्य हजर रहात, इंग्रजी व इटालियन भाषांचा अभ्यास करीत, प्रेक्षणीय स्थळे पाहात, साहित्यिकांच्या गांठीभेटी घेत, नाटके व नृत्य-समारंभ यांचा आस्वाद लुटीत, गायक-वादकांच्या व नट-नटींच्या ओळखी करून घेत, आणि उपाहारगृहांत बुद्धिवळांचे डाव खेळण्यांत ते तासचे तास घालवीत.

अशा रीतीने ज्ञानारंजनांत दोन महिने त्यांनी त्या संपन्न व कला-संपन्न नगरींत मोठ्या मजेत काढले. आणखी दोन महिने तेथील मौज लुटावी असा त्यांचा मानस होता. त्यांच्यावर सर्वांत विशेष छाप पडली, ती तेथील स्वतंत्रतेची. रशियांत कोणाच्या कल्पनेतहि येणार नाही, अशी स्वातंत्र्याची, मोकळेपणाची सामाजिक राहाणी परिसमर्थे होती. म्हणून तेथेच त्यांचे मन रमले. 'येथून हलू नयेसे वाटते' असे त्यांनी ता. ५ एप्रिल रोजी आपल्या 'वासरी'त लिहिले; आणि दुसरेच दिवशी—

सकाळी सातची वेळ. 'चला, आज आपण गंमत पाहू. या' कोणी स्नेही म्हणाले. टॉलस्टॉय गोड आशेने निघाले. मोठ्या रस्त्याने भरभर चालून ते उत्साहाने एका चौकांत जाऊन पोचले. तेथे लोकांची तौबा गर्दी ! टॉलस्टॉयांची उत्कंठा शिगेस पोचली. त्या गर्दीतूनच वाट काढून स्नेहाने त्यांना पुढे नेले. पहातात तो एक धिप्पाड, सशक्त व गौरापान तरुण उभा. त्याची मुद्रा पराकाष्टेची गंभीर, जणुं दगडी पुतळाच ! बायबलचे चुंबन घेऊन तो पुढे झाला. त्याने एका लांकडाच्या फळीवर आपले मस्तक टेकले. दोघां मारेकऱ्यांनी तलवारीचे घाव मानेवर घातले. मस्तक तुटून जमिनीवर पडले. त्याच्यावर जोरजोराने बुक्या मारून मारेकऱ्यांनी ते डोके एका पेटीत ठेवले. बादशहाला नाट्यगृहांत ठार करण्याचा कट रचल्याचा आरोप त्याचेवर होता.

“ केवढें हें कौर्य ! काय हा मूर्खपणा ! ” असें मनांत येऊन त्यांचें डोकें सुन्न झालें. घरीं गेले तरी त्यांना चैन पडेना. सबंध दिवसभर त्यांच्या चित्तापुढें त्या तरुणाची ती मूर्तीच उभी होती. त्यामुळें त्यांना जेवण गेलें नाहीं कीं झोंप आली नाहीं. त्यांच्या मेंदूंत विचारांचें वादळ माजलें.

“ कोणी कितीहि युक्तिवाद करो, या घोर कृत्याचें समर्थन कधींच होणार नाहीं. तो माणूस केवढाहि गुन्हेगार असो, त्याचा जीव अशा हिंस्र पद्धतीनें घेणें अमानुषच आहे. ” असें त्यांना वाटूं लागलें. त्यांनीं त्या रात्रीं आपल्या ‘ रोजनिशीं ’त लिहिलें, “ जग उत्पन्न झाल्यापासून जेवढे मानवप्राणी निर्माण झाले, त्या सर्वांनीं जरी मोठें तत्त्वज्ञान मांडून अशा शिरच्छेदाची आवश्यकता प्रतिपादिलेली असली, तरी मी ही दुष्ट पद्धत अनावश्यकच मानतो. लोक काय म्हणतात यावरून चांगल्या-वाईटाचा निवाडा लावतां येत नाहीं, तसेंच समाजाची प्रगति हीहि भल्या-बुज्याची निर्णायक नसते; तर आपलें अंतःकरण हेंच प्रमाण मानलें पाहिजे. ”

असा जगाला आव्हान देणारा व मनाला पटलेला आत्म-विश्वासाचा सिद्धांत मांडून टॉलस्टॉयांनीं स्वतःच्या स्वभावाविषयीं अंतर्मुख दृष्टीनें असें लिहिलें कीं, “ मी कांहीं राजकारणी पुरुष नाहीं. कला व नीति याच मी जाणतो आणि त्यांवर प्रेम करतो. ”

दुसरें दिवशीं सकाळीं टॉलस्टॉय निजून उठले, ते पॅरिस सोडण्याचा निश्चय करूनच. त्यांना त्या विलासी पण हृदयशून्य नगरीचा तिटकाराच आला. भूतदयेनें ओथंबणाऱ्या त्यांच्या कौमल अंतःकरणाला ती मानवी हत्या असह्यच होती. ता. ९ एप्रिल रोजीं त जिनिव्हा येथें जाऊन पोचले. तेथें आपल्या आत्याच्या संसारांत त रमले. सृष्टि-सौंदर्य लुटावें, संगीत-सुख उपभोगावें, आप्तेष्टांशीं

गप्पा माराव्या—यांत त्यांचे दिवस सुखानें गेले. कांहीं दिवस तर त्यांनीं एका तळ्याकांठींच मुक्काम केला. सायंकाळच्या प्रशांत समयी त्या तळ्याच्या निळ्या जलाशयांत, आजूबाजूच्या पर्वतराजींचीं प्रतिबिंबे पडलेलीं पाहण्यांत, या प्रतिभाशाली कादंबरीकाराचें मन तल्लीन होऊन जाई.

जीनिव्हाचा निरोप घेऊन टॉलस्टॉय स्वित्झर्लंडच्या परम रमणीय देशांत गेले. ल्युसर्न येथें ता. ६ जुलै रोजीं ते पोचले. तेथील सृष्टि-सौंदर्यावर त्यांचें कवि—मन एकसारखें चरत होतें. निसर्ग सुंदर होता, पण मानव ?

संध्याकाळची वेळ. एका मोठ्या हॉटेलाजवळ लोकांनीं कडे केलें होतें. त्यांत शिखर टॉलस्टॉयांनीं पाहिलें, तर गांवोगांव हिंडणाऱ्या एका खेडवळ गवयाचें गाणें तेथें चाललें होतें. तें ऐकून स्त्री-पुरुष प्रेक्षक खूष झाले होते, माना डोलावीत होते; 'वाहवा' म्हणत होते.

गाणें संपलें. गवयानें हातांत टोपी घेऊन त्या जमावासमोर फिरविली. आतांही त्यांनीं माना डोलाविल्या, पण नकारार्थी. जो तो पाय काढूं लागला. त्या टोपींत एक नाणेंहि पडेना. त्या फुकट्या प्रेक्षकांचा तो आंबटशोक पाहून टॉलस्टॉयांना संताप आला. त्यांना तो कलेचा अपमान वाटला. त्यांना भयंकर चीड आली. त्या जमावाचा निषेध करावासा त्यांना वाटला, पण तो ते कसा करणार ?

टॉलस्टॉय पुढें झाले. त्या गवयाचा हात आपल्या हातांत घेऊन ते त्याला हॉटेलांत घेऊन गेले. तेथें त्यांनीं त्याला पोटभर खाऊं—पिऊं घातलें. फुकट्या प्रेक्षकांवर ही सक्रिय टीकाच नव्हती काय ?

जर्मनींत कांहीं दिवस काढल्यावर, टॉलस्टॉय ता. ३१ जुलै रोजीं रशियास परत पोचले. ता. ८ ऑगस्ट रोजीं पहाटे ५ वाजतां मॉस्कोहून ते निघाले व मधल्या मुक्कामावर घोडी बदलून, यास्नाया

पाल्याना या आपल्या जन्मगांवीं, रात्री ११ वाजतां पोचले. त्या-वेळीं तेथे रेल्वे नसल्याने घोड्यांच्या गाड्यांतून प्रवास करावा लागे. त्या खेड्यांत जमीनदाराचे जीवन टॉलस्टॉय जगू लागले. त्यांतहि त्यांच्या विकासशील चित्ताला दंश करणारा एक प्रसंग घडला.

शेतावरील एक मजूर. त्यानें कामांत चुकारपणा केला. 'कां केला चुकारपणा ?' टॉलस्टॉयांनीं विचारलें. त्यानें उत्तर दिलें, तें खोटें ठरलें. खोट्याची चीड टॉलस्टॉयांना फार. त्यांनीं तत्काळ, रागाच्या भरांत, आपल्या नोकरांना हुकूम दिला, "या थापाड्याला फटके मारा—याची पाठ फोडून काढा." तो काळच तसा होता. मजुरांची दया कोणाला ? कांकडीच्या चोरीला फांशीची शिक्षा देण्याचा सरसहा प्रघात होता. त्या प्रघाताच्या प्रवाहांत वाहात जाऊन टॉलस्टॉयांनीं ती आज्ञा दिली. तो मजूर पळू लागला—नोकरांच्या हातीं लागेना. पोलिसांनीं त्याला पकडलें व फटके दिले.

पण ते फटके बसले टॉलस्टॉयांच्या हृदयाला. 'केवढा अविचार केलास तूं हा !' असें त्यांचें करुण हृदय विचारूं लागलें. फ्रान्समधील गिलोटिनचीच जात ही ! असें त्यांना वाटूं लागलें. त्यांना चैन पडेना. त्यांनीं त्या मजुराला बोलावून घेतलें—आणि त्याची सपशेल माफी मागितली—तीन रुबल त्याला दिले. तरी त्यांचें पापभीरु चित्त तळमळतच राहिलें. "कोणतीहि शिक्षा देण्यापूर्वीं मी यापुढें दोन तास विचार करीन." अशी प्रतिज्ञाच त्यांनीं केली.

खेड्यांत जशी शेती, तशीच शिकारहि टॉलस्टॉयांचें मन वेधित होती. १८५८ सालच्या डिसेंबरांत अस्वलांच्या शिकारीसाठीं त्यांची मित्रमंडळी निघाली. ता. २१ डिसेंबर रोजी टॉलस्टॉयांनीं एका अस्वलाला ठार केलें. त्याचा सूड म्हणूनच कीं काय, दुसरे

दिवशीं अस्वलाच्या मादीनें टॉलस्टॉयांवर हल्ला केला. त्यांनीं दोन गोळ्या झाडल्या, पण व्यर्थ. तिनें टॉलस्टॉयांचें डोकें आपल्या तोंडांतच धरलें. तिचे दांत त्यांच्या डाव्या डोळ्याचे खालीं व वर रुतले. मृत्यूचीच वेळ आली होती—पण काळ आला नव्हता. त्यांची मित्रमंडळी धांवत आली. त्यासरशीं ती अस्वलीण घाबरून पळून गेली. तथापि टॉलस्टॉयांच्या तोंडावर जखमा झाल्याच. त्यावर उपचार झाले, तरी जखमांचे वण कायम राहिले.

मॉस्कोला टॉलस्टॉयांच्या वारंवार खेपा होत. १८५९ सालच्या प्रारंभीं ते तेथील 'साहित्यप्रेमी मंडळा'चे सभासद झाले. ता. ४ फेब्रुआरी रोजीं त्यांनीं सभेंत भाषण केलें—तें त्यांचें पहिलें सार्वजनिक भाषण. पण लेखनाप्रमाणें भाषणांत त्यांना गोडी वाटली नाहीं.

युरोपांत दुसरी सफर काढण्याचा योग टॉलस्टॉयांना १८६० सालीं आला. ता. ३ जुलै रोजीं आपल्या नातलगांसह, पिटर्सबर्गहून आगबोटीनें, ते जर्मनीकडे निघाले. कारण, त्यांचे बंधु निकोलस तेथें आजारी होते. शिवाय, शिक्षणशास्त्राचा अभ्यास करण्याचें त्यांच्या मनांत होतें. बर्लिन येथील मुक्कामांत त्यांनीं शिक्षणावर कांहीं व्याख्यानें ऐकलीं. त्यांतील प्रश्नोत्तरांची पद्धति त्यांना फार आवडली.

बर्लिनमध्येहि, पॅरिसप्रमाणेंच, त्यांच्या चित्ताला धक्का देणारें एक दृश्य त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तेथील एका तुरुंगास भेट देण्यास ते गेले होते. त्यांतील एका कोठडींत एका कैद्याला एकांतवासाची शिक्षा दिलेली होती. दिवसाचे चोवीस तास कैद्याला एका ठिकाणीं डांबून ठेवण्याची पद्धति त्यांना निर्घृणपणाची वाटली. 'अशा सक्तीनें कां कोठें नैतिक सुधारणा होते ?' त्यांचें मन विचारूं लागलें.

तशाच एका बंदिवासांत टॉलस्टॉयांना एका थोर क्रांतिकारकाची स्मृति झाली. वार्टबर्ग येथील तुरुंगांतील ज्या खोलींत मार्टिन ल्यूथर

या बंडखोर धर्म-सुधारकाला डांबून ठेवले होते, ती खोली त्यांनी पाहिली. तेव्हा 'केवढा थोर माणूस हा !' असे त्यांना वाटले. पोपची सत्ता झुगारून देऊन, लॅटिन भाषेतील बायबलचे इंग्रजीत भाषांतर करून, ल्यूथरने ख्रिस्ती लोकांत एक नवाच संप्रदाय निर्माण केला. खुद्द टॉलस्टॉयांनीहि, यानंतर वीस वर्षांनी, बायबलच्या कांहीं भागांचे भाषांतर केले व प्रस्थापित ख्रिस्ती धर्मसंस्थेविरुद्ध विचार प्रकट केले.

टॉलस्टॉयांचा आजारी असलेला भाऊ निकोलस ता. २० सप्टेंबर १८६० रोजी मृत्यु पावला. त्याचेवर टॉलस्टॉयांचे आदरयुक्त प्रेम असे. त्यांना दुःख तर झालेच, पण 'मृत्यु म्हणजे काय ? जीव कोठे जातो ?' इत्यादि तात्त्विक विचारांचे चक्र त्यांच्या चित्तांत सुरू झाले.

नंतर फ्लॉरेन्स, रोम, नेपल्स वगैरे शहरांतील शिक्षण-संस्था पाहून टॉलस्टॉयांचे परिसला पुनरागमन झाले. चर्चमार्फत शिक्षण कसे दिले जात होते, याचाहि त्यांनी अभ्यास केला. लंडनमध्येहि दीड महिना राहून त्यांनी तेथील शिक्षण-पद्धतीचे परिशीलन केले. असा दहा महिन्यांचा, नाना देशांचा दौरा करून, ते युरोपहून रशियास ता. २३ एप्रिल १८६१ रोजी परत आले.

जसे युद्धांतील, तसेच युरोपांतील हे अनुभव टॉलस्टॉयांच्या उन्मेषशाली मनास समृद्ध व विकसित करणारे ठरले. निसर्ग-प्रेम व मानव-प्रेम यांच्या अमृतवेली त्यांच्या मनोभूमीत एकसारख्या वाढत होत्या आणि त्यांच्या अंतःकरणांतील अपार करुणा त्यांच्या साहित्याचा जीवन-रस बनू लागली होती. भूत-दया व साहित्य-भक्ति यांची वृद्धि त्यांच्या अंतःकरणांत त्वरेने व तीव्रतेने होत होती.

टॉलस्टॉयांनी आपल्या युद्धविषयक अनुभवांना व त्यांतून अनुमानित-लेल्या तत्त्वांना वाङ्मयाचे रुचिर व अमर स्वरूप दिले, 'युद्ध व शांतता' (War and Peace) या कादंबरीच्या रूपाने. ही ललितकृति जगातील कथा-वाङ्मयाचे कैलास-लेणे आहे. आकार व आशय—या दोन्ही दृष्टींनी ती मोठी आहे. त्यांच्या साहित्य-मंदिराचा ती सुवर्णकलश आहे. एक हजारहून अधिक पृष्ठांची ही कादंबरी संपूर्ण मानवी जीवनाचे संपूर्ण दर्शन घडविते. वर्णन—शैली, स्वभाव—परिपोष, कथा—प्रवाह व जीवनविषयक तत्त्वज्ञान—या चारही दृष्टींनी ती जगांत असामान्य आहे—कदाचित् अजोडहि असेल. अखिल मानवजात आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवून, तिच्या सुखाची घडी नीट कशी बसावी, याची चिंता करून वाल्मीकीचे रामायण किंवा होमरचे इलियड वा मिल्टनचे पॅराडाइज् अथवा गटेचे फौस्ट रचले गेले; त्याचप्रमाणे टॉलस्टॉयांची 'युद्ध व शांतता' ही कादंबरी आहे. एका महान आत्म्याचे विचार—विश्व प्रकटविणारी ही एक महान कृति आहे; आणि तिचा संदेश सर्व स्थळांच्या व सर्व काळांच्या रसिकांसाठी व जिज्ञासूंसाठी आहे.

या कादंबरींत पांचशेंहून अधिक पात्रे आहेत आणि कथानकाला भव्य पार्श्वभूमि घेतली आहे, ती पहिल्या नेपोलियनच्या रशियावरील स्वारीची. त्यामुळे रशियांतील शहरी व ग्रामीण, कौटुंबिक व सामाजिक, कंगाल व श्रीमंत—अशा सर्वांगीण जीवनाचे दर्शन जसे या कादंबरींत घडते, तसेच फ्रेंच व रशियन सैनिकांचे रणांगणावरील पराक्रम, रुग्णालयांतील आक्रंदन व स्मशानांतील शांतता या लष्करी आयुष्याचेहि चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहते—पण कादंबरी वाचून

जीवनाला अनुकंपा सावलीसारखी बिलगलेली आहे. कोणत्याहि प्रसंगी करुणा त्याचे हृदयांतून पाझरतच असते. परोपकार हा त्याचा स्वभावच आहे—आणि म्हणून त्याला त्याचें महत्त्व वाटत नाही. (“ It seemed so natural to Pierre to be kind that there was no merit in his kindness ”) दुसऱ्याला साहाय्य करणें हा त्याचा स्वभावधर्मच होता. आपल्या शेतावरील मजुरांना गुलामगिरींतून मुक्त करण्याचा टॉलस्टॉयांचा प्रयत्न पीअराच्या कृतींतून प्रगट झाला आहे, तसेंच टॉलस्टॉयांचे युद्धांतील अनुभवहि त्याच्या चरित्रांतून वाङ्मयरूप पावले आहेत. फार काय, घोड्याचें चित्र काढण्यासारखा कादंबरीतील प्रसंगहि कादंबरीकाराच्या प्रत्यक्ष जीवनांतील एका घटनेंतून उतरलेला आहे. एकदा टर्जिनेव्ह या लेखक-मित्रावरोबर टॉलस्टॉय आपल्या बहिणीच्या घरी गेले. जातांना वाटतें, शेतांत एक म्हातारें घोडें चरत असतांना त्यांना दिसलें. लगेच कादंबरीकार टॉलस्टॉयांची ‘ परकाया—प्रवेश ’—शक्ति जागृत झाली—त्यांनी त्या घोड्याच्या अंतःकरणांत त्या वेळीं कोणकोणत्या भावना खेळत असतील, तें वर्णन करून सांगण्यास सुरुवात केली. तें वर्णन त्यांनी इतक्या बारकाईने व जीवंतपणानें केलें कीं, तो लेखक-मित्र उद्गारला, “ बाबारे, मागल्या जन्मीं तूं घोडाच असला पाहिजेस—त्याशिवाय तुला त्याच्या मनाचे व्यापार इतके सूक्ष्मपणें कसे कळणार ? ” बारीक-सारीक प्रसंग व लहान-लहान विचारहि या कादंबरींतून सुटलेले नाहींत. मग टॉलस्टॉयांच्या जीवनांतील महान घटना व महान तत्त्वे यांचा अर्क त्यांत उतरला, यांत नवल काय ?

प्रचंड पुरानें दुथडी भरून चाललेल्या एखाद्या महानदीचें चित्र काढावें, तसें भव्य, विशाल व वेगवान् कथानक या कादंबरीचें आहे.

त्यांत टॉलस्टॉयांनीं स्वतःच्या पितृवंशाचें चित्र रोस्टॉव्ह-कुटुंबाच्या वर्णनामध्ये काढलें आहे, तर मातृ-वंशाचें प्रतिबिंब बोल्कोन्स्कीज-कुटुंबामध्ये उमटलें आहे. कादंबरीकाराचा आज्ञा, बाप, आई आत्या— इत्यादि नातलगांच्या मूर्ति कादंबरींत वावरतांना दिसतात. कादंबरीची नायिका नटाशा हिची प्रतिमा तर टॉलस्टॉयांनीं आपल्या घरीं आलेल्या मेहुणीवरूनच रेखाटली आहे. झारच्या दर्शनासाठीं दाखविलेली पेत्याची आतुरता स्वतः टॉलस्टॉयांनीं तारुण्यांत अनुभवली होती. आपण अनुभविलेल्या व अवलोकिलेल्या व्यक्तींचें व वर्गांचें, घटनांचें व प्रसंगांचें रसमय चित्रण प्रतिभेच्या कुंचल्यानें त्यांनीं या कादंबरींत केले आहे. तींत जमिनदार व कुळें आहेत; सेनापति व सैनिक आहेत; मुत्सद्दी व दरबारी आहेत, प्रेमाचीं लफडीं, नाचरंगाच्या भानगडी, श्रीमंतांचीं कुलगडी—नाहीं काय ? जीवनांतली उदात्त व अनदात्त सारें कांहीं या कादंबरींत चित्रित व चिकित्सित झाल्लें आहे.

नेपोलियनच्या स्वारीचे काळे ढग रशियावर आपली सांवली टाकीत असले, तरी मॉस्को या राजधानीतील बडेबडे सरदार नृत्य—गायनाच्या जल्लोषांत व मद्य-जुगाराच्या कैफांत कसे गुंग होते, याच्या वर्णनापासून कादंबरीस सुरुवात होते. तसेंच रोस्टॉव्ह घराण्यांतील निकोळॉव्हसारख्या तरुणाला लष्करांत शिरण्याची कशी हौस वाटते हेहि आरंभीच दाखविलें आहे. नेपोलियनविषयीं आणि एकूण फ्रेंच लोकांविषयीं रशियांतील खानदानी लोकांत तुच्छतेची भावना कशी होती आणि रशियन सेनापतीहि कसे गाफील होते हे पुढें दाखविलें आहे. कमळाच्या पाकळ्या हलकें हलकें उलगडत जाव्यात; त्याप्रमाणें रशियन जीवन व त्याला अजगराप्रमाणें ग्राशीत येणारें फ्रेंच आक्रमण यांचे एकएक प्रसंग उकलत जातात.

ऑस्ट्रिड्झ् येथें नेपोलियनने रशिया व ऑस्ट्रिया यांचा पराभव केल्याचा वृत्तांत अँड्र्यूच्या कथेमुळे सजीव झाला आहे. पुढें १८०७-मध्ये नेपोलियनने बर्लिनवर स्वारी केली असतां रशिया जर्मनीच्या साहाय्यास जातो, पण त्याला टिल्सिट् येथें तह करावा लागतो हा इतिहासहि, टॉलस्टॉयांच्या प्रतिभेने, जिवंतपणें उभा केला आहे. नेपोलियनने वचनभंग करून १८१२ मध्ये ऑस्ट्रियावर हल्ला केला आणि नीमन नदी ओलांडून स्मॉलेन्स येथें तुफान वेगानें तो दाखल झाला. पण तेथें काय होतें? ओसाड शहर! त्यांतील सारे लोक निघून गेलेले !

नंतर मॉस्कोच्या रोखानें नेपोलियन घोडदौडीनें निघाला असतां, त्याच्या सैन्याच्या प्रचंड प्रवाहाला रशियन सेनेनें बांध घालण्याचा प्रयत्न केला. बोरोडिनो येथें जें तुंबळ युद्ध झालें, त्याचें विस्तृत व रसभरित वर्णन कादंबरीकारानें केलें आहे. रशियाची बहुतेक सारी सेना कापली गेली आणि नेपोलियनची स्वारी दिग्विजयी सम्राटाच्या ऐटीनें, मॉस्को नगरींत प्रवेश करती झाली, पण त्याआधींच तेथील नागरिकांनीं, आपल्या नगरीचें 'लंका-दहन' करून, तेथून कूच केलेलें ! त्या ओसाडपुरीचेंहि राज्य नेपोलियनला, कडक हिंवाळ्यामुळे, करतां येईना. उपासमार, रोगराई व हालअपेष्टा यांमधून वाट काढीत विजयी नेपोलियननें, पराजित झाल्याप्रमाणें, आपली सेना परत चालविली. या प्रसंगाचें करुणरम्य चित्र कादंबरीकारानें काढलेलें आहे.

या इतिहासाच्या सांगाड्यांत प्राण फुंकण्यांत टॉलस्टॉयांनीं असामान्य कौशल्य दाखविलें आहे. पिअरीला अचानक द्रव्य-प्राप्ति कशी होते, ती होतांच, त्याचेकडे पाहून नाक मुरडणाऱ्या बायकाच त्याच्यापुढें कशा नाचूं लागतात, त्यांतील एक छाकटी धनिक-कन्या हेलेन त्याच्या गळ्यांत पत्नी म्हणून कशी पडते व त्याच्या

कटकटीला कशी कारण होते, तिच्यासाठी तो एका तरुणाशी द्वंद्व कसे खेळतो—इत्यादि प्रेमाचे सारे खेळ मधूनमधून खेळविले आहेत. त्याबरोबरच, शेवटच्या प्रसंगी, नेपोलियनचा खून करण्यास पिअरी कसा सिद्ध होतो, पण फ्रेंच सैनिकांच्या तडाख्यांतून एका रशियन महिलेला मुक्त करतांना तो कसा पकडला जातो आणि फ्रेंच सैनिक या कैद्याला आपल्या परतीच्या प्रवासांतहि हाल कसे भोगावयास लावतात; पण अखेरीस कोसॅक घोडेस्वारांच्या हल्ल्यामुळे तो बंधमुक्त होऊन नटाशाच्या संसार—पाशांत कसा सांपडतो, हे छाया-प्रकाश कलात्मक रीतीने टॉलस्टॉयांनी दाखविले आहेत.

राजकीय युद्धभूमि व वैयक्तिक प्रेम—लीला या दोन प्रवाहांतच टॉलस्टॉयांनी मानवी जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाचा तिसरा प्रवाहहि सोडून दिला आहे. फ्री मेसन या पंथांत पिअरी प्रवेश करतो, तेव्हां ही तत्त्वचर्चा जोराने होते. अँड्र्यू व पिअरी यांचे संवाद व प्रत्यक्ष कृतीहि त्या तत्त्वज्ञानाच्या निदर्शकच आहेत. आपल्या शेतावरील कुळांना मुक्त करावे व त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय करावी—असे जे सुधारणेचे विचार त्यांत आले आहेत, ते रशियांतील तत्कालीन आंदोलनांचे पडसादच होत. जीवनाचे ध्येय, ईश्वरावर श्रद्धा इत्यादि प्रश्नांची मीमांसाहि त्यांत सहज येऊन गेली आहे. नटाशाचे शूर अँड्र्यूवरील प्रेम, लफंग्या अन्तोल्बरोबर चोरून पळून जाण्याची तयारी व अखेर पिअरीशीं विवाह—हे मानवी स्वभावाचे भले-बुरे भाव टॉलस्टॉयांनी अखेरपर्यंत मोठ्या जिऱ्हाळ्याने रंगविले आहेत. प्रत्येक व्यक्ति—रेखा सजीव वाटावी, इतकी वास्तव आहे व सूक्ष्मतेने रेखाटलेली आहे.

कौटुंबिक जीवन व राष्ट्रीय जीवन यांचा सुंदर मेल या कादंबरींत जसा घातलेला आहे, तसा अन्यत्र सांपडणें कठीण. भावावहिणींचे

प्रेम, माय-लेकांचें प्रेम, पिता-पुत्रांचें प्रेम, कांता-प्रियकरांचें प्रेम—प्रमाच्या अशा विविध पैलूंचें तेज कादंबरींत सर्वत्र पडलेलें आहे. त्यांचें वियोग व मीलन, त्यांचे हर्ष व क्रोध, त्यांचें वैभव व दारिद्र्य, त्यांचें सुख व दुःख, त्यांचे खेळ व हाल—या सर्व भावनांचा जणुं आरसे-महालच या कादंबरींत उभा केलेला आहे. प्रत्येक व्यक्ति व प्रत्येक प्रसंग इतक्या विस्तारानें व इतक्या जिऱ्हाळ्यानें वर्णिलेला आहे कीं, त्यामुळें ती व्यक्ति वाचकांपुढें सजीव स्वरूपांत उभी राहते आणि त्याला जिवलग आत्माप्रमाणें वाटते. वर्णनें तर इतकीं सूक्ष्म व स्पष्ट आहेत कीं, आपण आपल्या डोळ्यांनींच तीं स्थळें पाहतों व आपल्या कानांनींच ते संवाद ऐकतो असें वाचकाला वाटतें. या जिवंतपणा-मुळेंच ही कादंबरी सर्व जगांत लोकप्रिय झाली आहे. आपल्या कादंबरीच्या लोकप्रियतेची गुरुकिल्ली टॉलस्टॉयांनीं स्वतःच आपल्या रोजनिशींत एकदां लिहून ठेवली आहे; ती अशी—

“लेखकाला लोकप्रियता लाभण्याची पहिली अट ही कीं, त्यानें पात्रें जिऱ्हाळ्यानें रंगविलीं पाहिजेत. मग तीं पात्रें अखिल मानव-जातीचीं मित्र बनतात.”

वर्णनांत जिऱ्हाळा, तसाच अचूकपणाहि ठेवण्यावर टॉल-स्टॉयांचा कटाक्ष होता. त्यांनीं युद्धाचीं केलेलीं वर्णनें वाचून एका सेनापतीनें उद्गार काढले, “याहून अधिक चांगलें युद्धाचें वर्णन मीं दुसरीकडे कोठें वाचलेलें नाहीं.” युद्धांतील हानि व हिंसा, द्वेष व क्रौर्य, थोडक्यांत म्हणजे मानवाची पशुता, टॉलस्टॉयांनीं इतक्या समर्पकतेनें रंगविली आहे कीं, युद्ध-संस्थेचा धिक्कार निराळा करण्याचें कारणच राहिलें नाहीं. ‘नको हें यद्ध !’ असें वाचकाला सहजच वाटतें. तत्त्वज्ञानविषयक व्याख्यानबाजी करून युद्धाची भीषणता व अमानुषता वाचकाचे चित्तावर ठसविण्याची गरजच नाहीं. नानाविध

व्यक्तींच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या घडामोडी त्यांनी अशा मांडल्या आहेत की, त्या वाचल्यावर वाचकाला आपल्या जीवनाचा अर्थ चांगल्या तऱ्हेने समजू लागवा. सत्याचा शोध करणारा व दुःखितां-विषयी अनुकंपा दाखविणारा नायक वाचकाच्या विचाराला नकळत प्रेरणा देतो. सहानुभूतीचा संदेश त्याच्या प्रत्येक कृतीतून मूकपणे उमटतो आणि जगाकडे क्षमाशील दृष्टीने पाहावयास तो सहजच शिकवितो. उत्कट भावना, सखोल चिंतन व यथार्थ चित्रण या त्रि-गुणांनी टॉलस्टॉयांनी आपली कादंबरी-सृष्टि यशस्वी केली; (He possesses the capacity to feel intensely, note accurately and think deeply) अशी जी मीमांसा एका टीकाकाराने केली आहे, ती ' युद्ध व शांतता ' या कादंबरीला सर्वांगांनी लागू पडते.

★

★

★

रशियांतील तत्कालीन सामाजिक स्थितीचे यथार्थ प्रतिबिंब उमटविणारी ' अँना करेनिना ' ही टॉलस्टॉयांची कादंबरी जगभर गाजली व चित्रपटावरहि चमकली. डोस्टोव्हस्की, मॅथ्यू आर्नोल्ड, गॅल्सवर्दी-यांसारख्या साहित्य-प्रभूंनी या कादंबरीची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली. टॉलस्टॉयांच्या जीवनांतील संक्रांति-कालांत ही कादंबरी जन्मास आलेली असल्याने तिचे महत्त्व विशेष आहे. जीवनाचे तत्त्वज्ञान काय असावे येथपासून शेतीत काम करून शेतकऱ्यांच्या उद्धारार्थ सहकारी संस्था स्थापण्यापर्यंत लेव्हिन या पात्राच्या मुखाने व कृतीने कादंबरीकारच प्रगट होत आहे. आत्म-चरित्राची छाया तिच्या पुष्कळ पानांवर पडलेली असल्याने, टॉलस्टॉयांचे जीवनचरित्र समजून घेण्यासाठी तिचा परिचय होणे अवश्य आहे.

वयाच्या सुमारे ५० वे वर्षी म्हणजे (१८७५ ते १८७७) टॉलस्टॉयांनी एक हजार पृष्ठांची ही कादंबरी प्रसिद्ध केली. १९१८ साली तिचे इंग्रजीत भाषांतर झाल्याने ती जगातील रसिकांच्या प्रथम हातांत व नंतर हृदयांत जाऊन बसली. त्यानंतर तिच्या आवृत्त्यांमागून आवृत्त्या निघाल्या व नाना भाषांत भाषांतरे झालीं. मराठीतहि 'शून्य जगत्' या नावाने ती अवतीर्ण झाली.

अना बदफैली दाखविलेली असली, तरी तिची घृणा न-वाटतां वाचकांस सहानुभूतिच वाटावी, अशा कौशल्याने टॉलस्टॉयांनी तिचे चित्र रंगविले आहे. तिच्या पतीचा क्षमाशील पण रूढिग्रस्त; उदार पण सामाजिक बंधनांनी जखडलेला स्वभाव बारकाईने वर्णिला आहे. कादंबरीतील प्रत्येक पात्र जीवंत वाटावे, इतके त्याच्या शरीराचे, कृतीचे व मनःस्थितीचे सूक्ष्म वर्णन केलेले आहे. दोन कथानकांची गुंफण चातुर्याने केलेली असून त्यांचे अविष्टान वास्तवता हे आहे. त्यांत खऱ्याखऱ्या रशियन जीवनाचे चालते-बोलते चित्रण आहे.

* * *

सारे हिरेच खरे, पण कोहिनूराचे तेज कांहीं आगळेच. त्या-प्रमाणे टॉलस्टॉयांचे सर्वच वाङ्मय प्रतिभासंपन्न, कलारुचिर व मार्गदर्शक हे खरे, पण त्यांतहि त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये 'युद्ध व शांतता' (War and Peace) आणि प्रबंधांमध्ये 'वैकुंठ तुझ्या अंतरी' (The Kingdom of God is within you) हे दोन ग्रंथ अग्रगण्य आहेत. एक कलेचे कैलास-लेणे, तर दुसरा विचारांचा गौरीशंकर. 'वैकुंठ' हा ग्रंथ, दोन वर्षे लिहून, १८९३ साली टॉलस्टॉयांनी प्रसिद्ध केला.

मात्र, या दोन्ही असामान्य वाङ्मय-कृतींचें सूत्र एकच आहे आणि तें म्हणजे मानव-प्रेम. अखिल मानवी जीविताची प्रतिष्ठा समान आहे व तिचें मूल्य सर्वांत श्रेष्ठ मानलें पाहिजे—सर्वांआधीं जतन केलें पाहिजे, असा विश्वव्यापी शाश्वत संदेश या दोन्ही ग्रंथांत टॉलस्टॉय, दोन्ही बाहू उभारून, समस्त मानवजातीला देत आहेत. हें मानवी मूल्य कायम राखण्यासाठीं जगांतून सर्व प्रकारच्या हिंसेचें उच्चाटन झालें पाहिजे—युद्धसंस्थेचें तर निर्मूलनच झालें पाहिजे, या सिद्धांताचा पुरस्कार टॉलस्टॉय यांनीं या दोन ग्रंथांत जीव तोडून केला आहे. युद्धांतील हिंसा डोळ्यांना ढळढळीत दिसणारी असते, पण त्याशिवाय सत्ता व संपत्ति यांच्याकडून समाजांत गुप्त रीतीनें जी हिंसा चालू असते, तीहि नष्ट करण्याचा आदेश व आचारक्रम त्यांनीं 'वैकुंठ' या ग्रंथांत सांगितला आहे.

मानवी समाज रानटी अवस्थेंतून उत्क्रांत होत होत, सध्यांच्या सुसंस्कृत अवस्थेस येऊन पोहोंचला आहे. तथापि त्याला युद्धशून्य, हिंसाशून्य व शोषणशून्य अशा संस्कृतीचा पल्ला अजून गांठावयाचा आहे. मानवजातीच्या या सांस्कृतिक प्रवासामध्ये टॉलस्टॉयांसारखे द्रष्टे हे वाटाडे ठरतात. आतांपर्यंत अशाच द्रष्ट्यांच्या प्रेरणेनें व प्रयत्नानें, गुलामगिरीची रूढी जगाच्या पाठीवरून उठून गेली व तशीच नरमांस-भक्षणाची हिंसा चालू आहे. यज्ञांतील नरबलीचाहि प्रकार तोच. सती जाण्याची पद्धतीहि तशीच. द्वंद-युद्धानें दोन्ही व्यक्तींनीं आपले तंटे तोडून घ्यावेत ही वहिवाटहि त्याच कोर्टीतील. अशा किती तरी अंधरूढि व अमानुष चाली मानवानें टाकून दिल्या आहेत, आणि यापुढेंहि तशाच शिल्पक राहिलेल्या चालीरीती तो टाकणार आहे. अशा त्याज्य संस्थांपैकीं युद्ध ही शिरोमणि आहे. त्याचप्रमाणें काळा-गोरा हा वर्णभेद, स्पृश्य-अस्पृश्य हा जातिभेद, श्रीमंत-गरीब

हा वर्गभेद— हीं सारीं मानवी जीवनांतील शल्यें नष्ट झालींच पाहिजेत, वेश्या-व्यवसायासारखा मानवतेला लागलेला कलंक पुसळा गेलाच पाहिजे. समता, न्याय व प्रेम या त्रिगुणांवर मानवी समाजाची उभारणी झाली पाहिजे. मानव जातीचें हें अंतिम साध्य ज्यांनीं दूरदृष्टीनें पाहिलें आणि त्याकडे जाण्याचा मार्ग ज्यांनीं आंखून दिला, ते मानवतेचे केवढे उपकारकर्ते !

कोणतीहि राज्यसत्ता नागरिकांच्या संरक्षणासाठीं व सुखसोईसाठीं लष्कर उभारते, तुरुंग ठेवते, कायदे करते, न्याय देते व कर वसविते आणि जरूर तेव्हां युद्ध पुकारते. यांतील प्रत्येक कृति कमी-अधिक प्रमाणांत, प्रकट वा प्रच्छन्न रीतीनें, हिंसामय आहे— अनीतीची आहे— अमानुष आहे आणि म्हणून ती नामशेष केली पाहिजे. असें तत्त्वज्ञान टॉलस्टॉयांनीं या ग्रंथांत, नाना प्रसंग रंगवून, विशद केलें आहे आणि मोठ्या तळमळीनें सांगितलें आहे कीं, “ कोणतेहि सरकार श्रीमंतांच्या सुखासाठीं व गरिबांना पिळण्यासाठीं असतें; म्हणून अशा सरकाराशीं तुम्हीं असहकार करा— त्यासाठीं निवडणुकांत मतदान करूं नका, ज्युरीमध्ये पंच म्हणून काम करूं नका. न्यायाधिकांचें काम पत्करूं नका. पोलीस-सैनिक-मंत्री इत्यादि कोणतेहि सरकारी पद स्वीकारूं नका. ”

हिंसेचें मूळ राज्यसत्तेत जसें आहे, तसेंच राज्यसत्तेचें बीज देशाभिमानांत आहे. म्हणून देशाभिमानाची आक्रमक कल्पनाहि टाकून देण्याचा उपदेश टॉलस्टॉयांनीं या ग्रंथांत केला, त्याचप्रमाणें धर्मसत्तेचाहि जुद्धम न सोसण्याचा सल्ला त्यांनीं दिला. ल्यूथरप्रमाणें त्यांनीं वायबलचें भाषांतर केलें आणि त्यांतील ‘दशाज्ञांची’ चिकित्सा बुद्धिवादानें केली. ‘अन्यायाचा प्रतिकार करूं नका.’ हा ख्रिस्ताचा उपदेश, तर ‘अन्यायाचा प्रतिकार हिंसेनें करूं नका.’ ही टॉल-

स्टॉयांची त्याला पुस्ती. ख्रिस्ती धर्माचे विश्लेषण त्यांनीं कठोरपणे केले आणि अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास सर्वांना आवाहन केले.

राजकीय, सामाजिक वा आर्थिक अशा तिन्ही क्षेत्रांतील सत्ता-धाऱ्यांविरुद्ध टॉलस्टॉयांनीं जणुं वैचारिक बंडच उभारले ! त्यामुळे स्वाभाविकच त्यांनीं टॉलस्टॉयांवर शस्त्र उगारले. सरकारी नियंत्रकांनीं या ग्रंथावर बंदी घातली. परंतु, विचार वायूपेक्षांही वेगवान असतात, अकुंठित असतात. बंदी न जुमानतां, रशियांतील लोकांनीं या ग्रंथाचीं पारायणे केलीं. अन्य भाषांत त्याचे अनुवाद होऊन, त्यांतील विचार जगभर फैलावले. त्याचें एक प्रत्यंतर असें कीं, इंग्लंडमधील निवडणुकांमध्ये कैक वर्षे, कैक मतदार मते नोंदण्यास गेले नाहींत. आणि पहिल्या महायुद्धाच्या मथनांतून निघालेला ' राष्ट्र-संघ ' (लीग ऑफ नेशन्स) किंवा दुसऱ्या महायुद्धाच्या अंतीं जन्मलेली ' यूनो ' या संस्थांनीं युद्ध-निर्मूलनाचें जें थोडेंफार कार्य केले आहे, त्याला टॉलस्टॉयांसारख्यांनीं जगभर निर्माण केलेलें वातावरण उपयोगी पडले असेल, हें निःसंशय.

अमेरिकेंत १८३८ सालीं विल्यम ' लॉर्ड ' गॅरिसन् या निग्रो-उद्धारकानें एक युद्ध-विरोधी जाहीरनामा काढला होता. त्याची सविस्तर माहिती टॉलस्टॉयांनीं या ग्रंथाच्या प्रारंभी दिलेली आहे. गॅरिसननें हिंसा-विरोधी एक संस्था स्थापन केली होती, आणि तिच्यामार्फत एक नियतकालिकहि चालविलें होतें. तसेंच इंग्लंडमध्ये फॉक्स या चर्मकार-ऋषीनें प्रेममय अशा ख्रिस्ती धर्माशीं युद्ध-संस्था-किंबहुना कोणतीहि हिंसा-विसंगत आहे, असें म्हणून ' केकर पंथ ' स्थापन केला. त्याचें ध्येय असें कीं, समाजांतील कोणत्याहि अन्यायाचा प्रतिकार जरूर करावयाचा, पण आत्मबलानें-शस्त्रबलानें नव्हे. या धोरणामुळे, एका काळीं, इंग्लंडसारख्या लहान देशांत,

पंधरा हजार सत्याग्रही तुरुंगांत होते. आणि आतां तर सर्व जगभर या पंथाचा प्रसार झाला आहे. त्याचप्रमाणें १८६१ सालीं लंडन येथें एक 'शांतता-परिषद' (पीस काँग्रेस) भरली होती. तिनें युद्ध-विनाशाचे उपाय म्हणून निःशस्त्रीकरण, लष्करांत कपात, लवादामार्फत तंट्यांचा निवाडा आणि राष्ट्रांचा भ्रातृसंघ इत्यादि मार्ग सुचविले. त्या विचारांचे पडसाद अजूनहि मानवतेच्या कार्नी पडत आहेत. सर्व जगभर वजन-मापें, नाणीं-तिकिटें एक असावीत, असाहि ठराव या परिषदेनें केला.

शांततेच्या वाटेवरील अशा सर्व प्रयत्नांची नोंद टॉलस्टॉयांनीं या ग्रंथांत केली आहे आणि पुढील टप्प्याचे आपले विचार मांडले आहेत. आज सुसंस्कृत मानवाला चोरी करणें किंवा भिक्षा मागणें, हें जसें लज्जास्पद वाटतें, तसें यापुढें त्याला लहान-मोठी, कोणतीहि हिंसा करणें, हें कमीपणाचें वाटलें पाहिजे, हा मंत्र त्यांनीं परोपरीनें ठसविला आहे. मानवाच्या भौतिक सुधारणांनीं नैतिक मूल्यांना ग्रहण लावलें आहे आणि त्यामुळें आपली संस्कृति विनाशाच्या कड्यावर उभी आहे. म्हणून याचवेळीं जागे होऊन, मानवानें सत्य व प्रेम हे गुण अंगीं बाणविले पाहिजेत, असा मथितार्थ त्यांनीं काढला आहे. 'मानवी जीवनाचा हेतु प्रेम हा आहे.' हें त्यांच्या सर्व विचारांचें अधिष्ठान आहे.

मानवमात्रावरील प्रेम हें सेवेतून प्रकट झालें पाहिजे. व्यक्तीपासून कुटुंबाकडे व कुटुंबापासून देशाकडे, आपण आपलें प्रेम जसें वळविलें आहे, तस तें अखिल मानवजातीवर संक्रांत केलें पाहिजे असा उदात्त व इतिहासप्राप्त संदेश त्यांनीं दिला आहे. (To transfer our love to the whole of Humanity and live for Humanity collectively.) हा त्यांचा जागतिक शांततेचा मूलमंत्र आहे

पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व देशांतील सर्व वर्गांमध्ये अशांतता निर्माण झालेली आहे. यापूर्वीच्या काळांत गुलामगिरी, नरमांस-भक्षण, घनघोर संग्राम इत्यादि घातकी व पातकी संस्था व परंपरा रूढ असतांनाहि सर्व मानव-समाजांत जितका असंतोष दिसून येत नव्हता, तितका एकोणिसाव्या शतकापासून प्रगट होऊं लागला आहे. भौतिक सुधारणांनीं मानवाचें सौख्य वृद्धिंगत होत असतांना, त्याचें असमाधानहि वृद्धिंगत कां व्हावें ?

या प्रश्नाचें उत्तर टॉलस्टॉयांसारखा सूक्ष्मदर्शी विचारवंतच देऊं शकतो. त्यांनीं या पुस्तकांत अशी मीमांसा केली आहे कीं, “ आपल्याला जें सत्य व रास्त वाटतें, तें आणि आपलें प्रत्यक्ष जीवन यामध्ये भयंकर विरोध निर्माण झालेला आहे. आपलें राज-कारण, अर्थकारण व धर्मकारण या सर्वांमध्ये ही विसंगति तीव्रतेनें जाणवत आहे. आपल्या बुद्धीला पटतें एक आणि आपण वागतों भलतेंच—असा हा बेवनाव आहे. पांच हजार वर्षांपूर्वीचीं तत्त्वे आपण, आपली परिस्थिति व आपली बुद्धि पालटली तरीसुद्धां, जशींच्या तशीं आचरणांत आणीत आहों. ”

प्राचीन काळीं गुलामाच्या मालकाला आपण पाप करीत आहों, अशी विवेकाची टोंचणी कधींहि लागत नसे, पण आतां तो विवेक जागा झाला आहे, म्हणून साध्या मजुरालाहि राबवितांना किंवा छेडतांना मालकाचें चित्त व्यथित होतें. अरिस्टॉटल व प्लेटो यांसारख्या तत्त्ववेत्त्यांनासुद्धां गुलामगिरींत कांहीं दोष वाटला नाहीं, पण आतां शाळकरी पोरालासुद्धां माणसांना गुलाम करणें माणुसकीला सोडून वाटतें.

समाजांतील अंतर्गत विरोधाचें दुसरें उदाहरण टॉलस्टॉयांनीं दिलें आहे, तें म्हणजे कामगार व कारखानदार यांचें. ‘ श्रम हेंहि मांडवल

आहे.' या नव्या तत्त्वाची ओळख कामगारांना झालेली असल्यामुळे त्यांच्या आकांक्षा उंचावल्या आहेत व हक्कांची भावना बळावली आहे. त्या आकांक्षा व ते हक्क पदरांत पडत नाहीत म्हणून तो असंतुष्ट; तसाच कारखानदारहि असंतुष्टच ! कारण, त्याच्या मनाला अशी टोंचणी लागलेली असते की, आपण कामगारांच्या श्रमाचें शोषण करून श्रीमंत होत आहों.

आणि सुशिक्षित माणसाचें मन तर काय ? तें सदाच कुरुक्षेत्र असतें. शिक्षणामुळे त्याला मानवाची ख्रिस्ती धर्मातील भ्रातृभावना (Brotherhood of Man) पटलेली असते. ती नसली तर नवीन मानवताप्रेम त्याला आकर्षित करीत असतें. तेंहि नसलें तर न्यायबुद्धीवर त्याचा विश्वास असतो. निदान भौतिकशास्त्राचें महत्त्व तरी तो मानतो. पण त्याचें प्रत्यक्ष जीवन कसें असतें ? बंधु-भाव, मानवता, न्याय व शास्त्रें यांच्याशीं पूर्ण विसंगत ! त्यामुळे त्याच्या जीवाची ओढाताण होते. जागृत झालेला शेतकरीवर्ग व त्यावर जुलूम करणारा जमीनदारवर्ग यांचा संघर्ष पाहून त्याच्या चित्ताची तडफड होते. धडधडीत अन्याय करणारे कायदे पाळवे लागत असल्यामुळे त्याच्या सदसद्विवेकाला एकसारखे दंश होत असतात. त्याला तहान असते शांततेची, पण त्याचें राष्ट्र तयारी करीत असतें युद्धाची !—आणि त्या युद्धांत आपल्या मनाविरुद्ध त्याला, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष, सामील व्हावें लागतें. आपल्या बुद्धीशीं प्रतारणा करून जीवन जगणें, हें त्याला असह्य होऊन जातें.

समाजांतील सर्वच वर्ग अशा विरोधाच्या व असंतोषाच्या भोंवण्यांत सांपडलेले दिसतात. अशा वेळीं सुखशांतीची इच्छा धरणाऱ्या माणसानें कसें वागावें ?

या विकट प्रश्नाचें उत्तर टॉलस्टॉयांनीं स्पष्ट व निश्चित दिलें

आहे. व्यामोहांत सांपडलेल्या मानवाला त्यांनी असा गुरुमंत्र दिला आहे की, “ आपल्याला जें पाप वाटते, तें पापच नाही, असें त्यानें कधींहि मानतां कामा नये. (A Man can not cease to regard wrong as being wrong.) जीवनांतील अंतर्गत विरोध नाहीसा करण्यासाठीं, आपली मनोवृत्ति बदलणें, हा योग्य मार्ग नसून, परिस्थिति बदलणें हाच मार्ग योग्य आहे.”

परिस्थितीची पोलादी पहार वांकविण्याची शक्ति सामान्य माणसाला कोठून येणार ? असा आक्षेप सहज सुचणारा आहे. तो ध्यानीं घेऊन, टॉलस्टॉयांनीं त्याचें खंडन केलें आहे. इच्छाशक्ति किंवा आत्मबल हें मानवाचें अजिंक्य शस्त्र आहे. कोणतीहि सत्ता निश्चयी माणसाला वांकवूं शकत नाही. एखादा सम्राट्, गॅलिलिओ किंवा सॅक्रेटिस यासारख्या तत्त्वनिष्ठाला ठार मारूं शकेल व त्याचा देह नाहीसा करूं शकेल, पण त्याला स्वतःच्या मनाविरुद्ध वागावयास भाग पाडूं शकणार नाही. अशा सत्याग्रही तत्त्वाचें तेज समाजांत आपोआप पसरत जातें आणि सर्व समाजाचा विरोध जिंकण्याचें बळ कोणत्याहि सत्तेत नाही. अन्यायाला ‘ ना ’ म्हणण्याचें सामर्थ्य ज्या लोकांत आहे, त्यांच्यावर अन्याय टिकूंच शकणार नाही. समाजांतील नरसिंह जागृत झाला म्हणजे कोणतीहि राक्षसी सत्ता नष्ट झाल्याशिवाय राहात नाही.

हिसेच्या मार्गानें रक्तपात करून झटक्यासरशी क्रांति करण्याचा कम्युनिस्टांचा मार्ग टॉलस्टॉयांच्या शांततावादी स्वभावास रुचणारा नव्हता. ‘ आमचे कपडे-लत्ते, आमचे खाणें-पिणें, आमचे श्रम-विश्रम, आमचे राहणें-सवरणें—हें सर्व सरकार बेतून देईल त्या मापाचें असावें. ’ या साम्यवादी कल्पनेचा त्यांनीं उपहास केली आहे. मनुष्याचें मन स्वतंत्र पाहिजे, निर्भय पाहिजे व उन्नत पाहिजे,

समान आहे—पूर्णतेकडे धांव घेत आहे. ती पूर्णता प्राप्त करून घेण्यासाठी सर्व प्रकारची हिंसा त्याज्य मानली पाहिजे आणि आपली अंतःशक्ति वाढविली पाहिजे.”

टॉलस्टॉय—साहित्याचे अनुवाद जगांतल्या ८२ भाषेत झालेले आहेत. त्या साहित्याच्या ९ कोटी ५२ लाख प्रति छापण्यांत आल्या आहेत. रशियांत टॉलस्टॉय—साहित्याच्या १८३२ आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या.

१९२८ सालीं टॉलस्टॉय यांची १०० वी जयंति साजरी झाली. त्या प्रसंगीं संपूर्ण टॉलस्टॉय—साहित्याची ९० खंडांची आवृत्ति प्रसिद्ध करण्यास प्रारंभ झाला. एका नियतकालिकानें १२ खंडांची सव्वा लाख प्रतींची एक आवृत्ति काढली. लेनिनग्राडमध्येहि १५ खंडांची एक आवृत्ति प्रसिद्ध झाली. नंतर १९४८ सालीं १२ खंडांची सव्वा लाख प्रतींची व १९५१—१९५३ सालीं १४ खंडांची ३ लाख प्रतींची आवृत्ति निघाली.

१९५८ सालीं टॉलस्टॉय—साहित्याच्या ९० खंडांच्या आवृत्तीचा संकल्प पुरा झाला. त्यांत टॉलस्टॉय यांचीं ४५० पुस्तके एकत्रित करण्यांत आलीं आहेत. तसेंच टॉलस्टॉय यांनीं १७ मार्च १८४७ पासून ते ३ नोव्हेंबर १९१० पर्यंत लिहिलेल्या रोजनिशांनीं ३० खंड व्यापले आहेत. आणखी ३१ खंडांत त्यांचा पत्रव्यवहार समाविष्ट आहे.

९० खंडांची ही आवृत्ति प्रसिद्ध करायला ३० वर्षे लागलीं. ‘युद्ध आणि शांतता’ या त्यांच्या कादंबरीच्या १३ सोविएत भाषेत ७२ लाख ६९ हजार प्रति प्रसिद्ध झाल्या, तर ‘अॅना कॅरेनिना’च्या ९२ आवृत्त्या ४० लाख प्रतींच्या आहेत.

आजवर सात वेळां टॉलस्टॉय-साहित्य व्यापक प्रमाणावर प्रसिद्ध झालें आहे. यावेळचे प्रकाशन १९६३ पर्यंत पूर्ण होईल. त्यांत टॉलस्टॉयांच्या समकालिनांच्या स्मृतींचा संग्रह, तसेंच निवडक टॉलस्टॉय-साहित्याची शालोपयोगी सचित्र माला असेल.

सत्य व अहिंसा यांच्या ऋचा रशियांत ज्यावर्षी प्रकट झाल्या, त्याच वर्षी त्या ऋचांचा आचार करणारा एक हिंदी सत्याग्रही द. आफ्रिकेंत पाऊल ठेवता झाला, हा मानवी इतिहासांतील केवढा योगायोग!

* * *

स्थळम्त
... दि:
... नों दि:

जहाँ टॉलस्टॉय विचार-वीर थे, गांधीजी कर्मवीर थे। टॉलस्टॉयको विरासतमें सबकुछ मिला था, लेकिन तपस्या नहीं मिली थी। गांधीजीको तपस्याकी दीक्षा बचपनसे ही मिली थी। गांधीजीकी सारी पूरी जीवन-साधना समुदायके साथ चली है। जिस मंजिल तक अपने जीवनके उत्तरार्ध में टॉलस्टॉय पहुंचे, उस मंजिलसे गांधीजीने प्रारंभ ही किया था। पश्चिमी दुनियाके लिये सही रास्तेकी कल्पना टॉलस्टॉयने दी। उन्ही नैतिक मूल्योंका स्वीकार करके गांधीजीने दबी हुई दुनियाको आज़ादीका रास्ता दिखाया, अतना ही नहीं, उस रास्ते जानेकी तरकीब सुझायी। और अिस तरह नास्तिक दुनियाको आस्तिक बनाया :

—आचार्य काकासाहेब कालेलकर
(मंगल प्रभात—१ मे १९६०)

टॉलस्टॉय हे मुख्यतः विचार-वीर, तर गांधीजी कृति-वीर. याचा अर्थ टॉलस्टॉयांमध्ये कृतीचा व गांधीजींमध्ये विचाराचा पूर्ण अभाव होता, असे नव्हे; तर एकेकामध्ये त्या त्या गुणाचे प्राधान्य होते. उन्हाळ्यांत एखादी पावसाची सर आली, तरी तो उन्हाळाच, आणि हिवाळ्यांत घटकाभर कडक ऊन पडते, तरी तो हिवाळाच. तसाच माणसाच्या स्वभावांतहि स्थायीभाव पाहावा लागतो.

महर्षि व महात्मा या दोघांच्या विचारांत मात्र विलक्षण साम्य आढळते. एकाने आगगाडीचे वेळापत्रक तयार करावे व दुसऱ्याने त्या वेळापत्रकावरहुकूम गाड्या सोडाव्यात; त्याप्रमाणे महर्षींनी सत्याग्रहाचे जे कार्यक्रम आपल्या 'वैकुंठ तुझ्या अंतरी' ते नमूद केले, ते ते सर्व गांधीजींनी राष्ट्रीय भूमिकेवर, राजकीय क्षेत्रांत, अंमलांत आणले. दोघांची प्रज्ञा स्वतंत्र पण समान होती—एकरूप होती.

टॉलस्टॉयांनी १९०८ साली 'एका हिंदूस पत्र' नांवाचा सोळा पानांचा एक लेख लिहिला. त्यांना हिंदुस्थानांतील धर्म व तत्त्वज्ञान परिचित होते, सामाजिक स्थिति व राजकीय पारतंत्र्य माहीत होते. हिंदी परिस्थितीचा सूक्ष्म व सर्वांगांनी विचार करून त्यांनी तिकडे रशियांत बसून आपल्या मनाशी जो निष्कर्ष काढला तो या लेखांत मांडला. तो वाचून त्यांच्या अंतर्भेदी व मूलगामी दृष्टीचें कौतुक वाटतें.

तो निष्कर्ष असा :—'पारतंत्र्याला हिंसेनें प्रतिकार करणें व्यर्थ आहे. त्यामुळेच मूठभर इंग्रज कोट्यवधि हिंदी लोकांना गुलामगिरींत ठेवूं शकतात. इंग्रजांनीं आपल्या शस्त्र-सामर्थ्याच्या बळावर हिंदुस्थानला अंकित केले म्हणतात; पण खरोखर हिंदुस्थान अंकित झाला किंवा राहिला—याचें कारण इंग्रजांचें वर्चस्व हें नव्हे, तर हिंदी लोकांची आपापसांतील फूट. वीस कोटी हिंदी व तीस हजार इंग्रज—हे आंकडेच सांगत नाहीत का कीं, हिंदी माणसांना, इंग्रजांनीं गुलामगिरींत ठेवले नाही, तर स्वतः हिंदी माणसांनीं.'"

भारतीय पारतंत्र्याची अशी मूलगामी मीमांसा करून त्यांच्या निवारणाचा सात्त्विक व अहिंसक असा अभिनव उपायहि टॉलस्टॉयांनीं त्या पत्रांत सांगून ठेवला हें विशेष. त्यांनीं भावी चळवळीचा जणु कार्यक्रमच आंखून दिला. तो असा :—“हिंदी प्रजाजन जर अहिंसेचा व प्रेमाचा नियम ओळखतील, हिंसाप्रधान राज्यव्यवस्थेपासून अलिप्त राहतील, न्यायसंस्थेपासून बूर जातील, कर-वसुलीला मदत न करतील आणि लष्करांत न शिरतील; उलट, हिंसेला अहिंसेनें, द्वेषाला प्रेमानें व सत्तेला सेवेनें जिंकतील; तर त्यांच्याकडे वांकडी नजर करून पाहण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे? मग एका माणसालाहि गुलामगिरींत ठेवणें लाखो लोकांनादेखील शक्य होणार नाही.”

टॉलस्टॉयांच्या या लेखाकडे सर्वांत जास्त लक्ष कोणाचें गेलें असेल, तर गांधीजींचें. त्यांनीं १९०७ सालींच आफ्रिकेंत सत्याग्रहाचें रणशिंग फुंकलें होतें. जगाच्या इतिहासांत अपूर्व अशा शस्त्रानें—सत्याग्रहानें—ते स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें लढत होते. त्यावेळीं त्यांना दुसऱ्या कोणत्याहि नेत्याचा पाठिंबा नव्हता. तो त्यांना अचानकपणें टॉलस्टॉयांच्या लेखांत सांपडला. रानांतून वाट काढीत जाणाऱ्या नवख्या मुशाफिराला, मुक्कामाची निश्चित दिशा सांगणारी पाटी दिसावी, तसें झालें.

अपार सागर—त्यांत एकच होडी—तिचा एकच नावाडी—त्याला भूप्रदेश कोठेंच दिसत नाही—समुद्राचा मार्ग माहीत नाही—तरी स्वतःच्या हिंमतीनें तो नाव हाकारतो; तसा प्रयत्न करणारे गांधीजी होते. सुदैवानें बंदरावरील कबुतर समुद्रावर उडतांना त्या नावाड्याला दिसावें, तसा हा टॉलस्टॉयांचा लेख गांधीजींना आपल्या तत्त्वास पुष्टि देणारा व आशा वाढविणारा वाटला.

त्यांनीं ता. १ ऑक्टोबर १९०९ रोजीं लंडनहून त्यांना एक विस्तृत पत्र लिहून आपली व आपल्या सत्याग्रहाची तोंडओळख करून दिली. “मी आपल्याला पूर्ण अपरिचित आहे, पण सत्याच्या उपासनेसाठीं मी हें पत्र लिहित आहे. मीं माझ्यापुढील समस्या कशा सोडवाव्या याविषयीं मला आपला सल्ला पाहिजे आहे. आपण सर्व आयुष्य अशा समस्यांचा उलगडा करण्यांत घालवीत आहां आहां, म्हणून ही विनंति.” अशी नम्र भूमिका गांधीजींची होती. त्यांच्या पत्रानें टॉलस्टॉयांना मोठा आनंद वाटला. तो आनंद प्रदर्शित करून त्यांच्या कार्यास प्रोत्साहन देणारें पुढील उत्तर टॉलस्टॉयांनीं लगेच ता. २० ऑक्टोबर रोजीं पाठविलें:—

“ट्रान्सवालमधील तुमचें कार्य आमच्या दृष्टीनें भूगोलाच्या दुसऱ्या टोंकास घडत असलें, तरी तें आमच्या विचाराचें केंद्र

होऊन राहिलें आहे. अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानास तुम्ही आपल्या प्रयोगानें अत्यंत भरीव पुरावा तयार करीत आहां. कठीण वस्तूंशीं सौम्य वस्तूचा, उद्धटपणा व अत्याचार यांच्याशीं नम्रता व प्रेम यांचा झगडा, तेथल्याप्रमाणें आमच्या येथेहि सालोसाल वाढत्या प्रमाणांत जाणवत आहे. मी आपल्याला बंधुभावानें अभिवादन करतो. आपला परिचय झाल्यानें मला संतोष वाटत आहे.”

अशा प्रेमळ शब्दांनीं टॉलस्टॉयांनीं गांधीजींचा व त्यांच्या कार्याचा गौरव केला.

टॉलस्टॉय रशियन भाषेंत पत्र लिहित व त्याचें इंग्रजी भाषांतर त्यांची कन्या वा मित्र करून तें पाठवीत.

हा परिचय वाढविण्यांत गांधीजींनाहि आनंदच होता. त्यांनीं दुसरें पत्र ता. ४ एप्रिल १९१० रोजीं जोहान्सबर्गहून पाठविलें व त्याबरोबर आपलें ‘हिंद स्वराज्य’ हें पुस्तकहि पाठविलें. ‘मी आपला एक नम्र अनुयायी आहे’ अशी प्रस्तावना करून गांधीजींनीं ‘आपला अभिप्राय मी फार मोलाचा मानतो’ असें त्या पत्रांत लिहिलें होतें. त्या पुस्तकांत आधुनिक पाश्चात्य सुधारणेवर जी तीव्र टीका आहे. ती टॉलस्टॉयांना अतिशय आवडली. “युरोपीय संस्कृतीचें सर्व दोष पुस्तकांत बरोबर दाखविले आहेत. पुस्तक उत्तम आहे.” अशी नोंद त्यांनीं आपल्या रोजनिशींत करून ठेवली. त्याचप्रमाणें आफ्रिकेंतील रेव्ह. डोक यांनीं गांधीजींचें जें छोटेखानी पण हृदयस्पर्शी चरित्र त्या सुमारास लिहिलें होतें, तेंहि गांधीजींनीं टॉलस्टॉयांकडे पाठविलें होतें. तें आपल्याला ‘महत्वाचें वाटलें’ अशी नोंद टॉलस्टॉयांनीं केली. ‘गांधी हे आपल्या-माझ्या-निकट परिवारांतील आहेत.’

(A Person very close to us-to me) असे त्यांनी आपल्या एका मित्राला लिहून कळविले.

टॉलस्टॉयांनी ता. ८ मे १९१० रोजी उत्तर पाठवून गांधीजींना त्यांचे पुस्तक आवडल्याचे कळविले आणि शेवटी म्हटले, 'सत्याग्रह हा सर्वांत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हिंदुस्थानाच्याच नव्हे, तर सर्व मानवजातीच्या दृष्टीने त्यांचे महत्त्व मोठे आहे.' या पत्राचा शेवट 'आपला मित्र व बंधु' या शब्दांनी त्यांनी केला.

गांधीजींचे टॉलस्टॉयांना तिसरे पत्र जोहान्सबर्गहून ता. १५ ऑगस्ट १९१० रोजी गेले. आपण व कॅलेनबॅक यांनी आफ्रिकेत 'टॉलस्टॉय फार्म' स्थापन केल्याचे गांधीजींनी या पत्रांत कळविले होते. आणि 'इंडियन ओपिनियन' या आपल्या साप्ताहिकाचे कांहीं अंकहि पाठविले होते. त्यावरून आफ्रिकेतील सत्याग्रहाची कल्पना टॉलस्टॉयांना आली व त्यामुळे त्यांना आनंद वाटला.

हे पत्र हातीं येतांच, आपली प्रकृति व मनःस्थिति ठीक नसतां हि, टॉलस्टॉयांनी तत्काळ उत्तर निवेदित केले व ता. २० सप्टेंबर रोजी, इंग्रजींत भाषांतर करण्यासाठी, ते आपल्या मित्राकडे दिले. हे पत्र सर्वांत मोठे होते, पण त्याचे दुर्दैव असे की, गांधीजींकडे रवाना करण्यासाठी त्याने ते इंग्लंडमधील एका स्नेह्याकडे धाडले. तो स्नेही रुग्ण-शय्येवर पडलेला असल्याने, ते पत्र ता. १ नोव्हेंबर रोजी इंग्लंडच्या पोष्टांत पडले, आणि—गांधीजींच्या हातीं ते पडले, तेव्हां त्यांच्या थोर मार्गदर्शकाचा मृत्यु होऊन गेलेला होता. "आपल्या अंगीकृत कार्याबद्दल आपले हार्दिक अभिनंदन ! त्यांत आपल्याला व आपल्या सहकाऱ्यांना यश लाभो अशी दृढ इच्छा." असे टॉलस्टॉयांनी त्या पत्रांत अंतःकरणपूर्वक लिहिले होते.

कृतांताची चाहूल कानावर पडत असतांना लिहिलेल्या या अखेरच्या पत्रांत महर्षींनी लिहिलें होतें, “सर्वांत महत्त्वाचें कार्य सत्याग्रह—म्हणजेच प्रेमाची शिकवण—हें आहे, असें मला स्पष्ट दिसतें. प्रेम हाच मानवी जीवनाचा सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे. जगांतील सर्व साधुसंतांनी याच प्रेम—धर्माचा महिमा गाइला आहे. पण लोकांच्या प्रत्यक्ष व्यवहारांत मात्र हिंसा शिरली. त्यामुळे सर्व जीवनच विरोधाच्या पायावर उभें राहिलें आहे. आतां वेळ अशी आली आहे कीं, ‘आम्ही प्रेमधर्म मानित नाहीं असें म्हणून हिंसेचे पूजक बनावें किंवा प्रेमधर्म मानून कर—कोर्टे—पोलिस—तोफा—फाशी—युद्ध इत्यादि हिंसेचीं प्रतीके नष्ट तरी करावीं! माझ्या मतें, हिंसा ही केव्हांहि सर्वथैव त्याज्यच. प्रेमाचा कायदा मानूनच मानवानें आपलें दारिद्र्य, आत्महत्या, गुन्हेगारी इत्यादि प्रश्न सोडविले पाहिजेत.”

अशा निश्चित शब्दांनी आपल्या आयुष्याचें अनुभवामृत निवेदन कळून टॉलस्टॉयांनीं गांधीजींच्या कार्याची प्रशंसा पुढील शब्दांनीं त्या पत्रांत केली होती, “ट्रान्सव्हालमधील तुमचें कार्य जगांत घडत असलेल्या इतर कोणत्याहि कार्यापेक्षां अधिक मूलगामी, अधिक महत्त्वाचें आहे; हें आम्हांला—जगाच्या या टोंकावर असणाऱ्यांनाहि—दिसतें. त्यांत केवळ ख्रिस्ती राष्ट्रेच नव्हेत, तर जगांतील सर्व राष्ट्रे खचित भाग घेतील. सैन्य—भरतीस विरोध करणाऱ्यांची संख्या येथें रशियांत सालोसाल वाढत आहे. ईश्वर आपला पाठिराखा आहे, अशी त्यांची भावना आहे. मानवापेक्षां ईश्वर बलशाली आहे. अशा सत्याग्रह—संग्रामांतच आपलें मरण आहे असें ओळखून, रशियन वा ब्रिटिश राज्यसत्ता त्यांच्याशीं निकरानें लढा देत आहेत.”

या दोन विभूतींच्या विश्वप्रेमाच्या तारा जुळल्यामुळेच त्यांतून असे सुसंवादी सूर निघूं शकले. ता. २० नोव्हेंबर १९१० रोजीं रशियन

विभूतीची प्राणज्योति मालविली गेली, तेव्हां आफ्रिकेतील त्या भारतीय विभूतीने आपल्या वृत्तपत्रांतील मृत्यु-लेखांत लिहिले, “ ते या युगांतील एक महान विभूति होते. पण आमचा संबंध त्याहून अधिक होता. त्यांच्या शिकवणीप्रमाणे वागण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न आम्हीं केला. टॉलस्टॉय मरण पावले नाहीत—जगांतील आपल्या असंख्य अनुयायांच्या रूपाने ते जिवंतच आहेत. जसजसा काळ जाईल, तसतशी त्यांची शिकवण मानवजातीच्या मनांत मुरत जाईल. ख्रिस्ती धर्माची मीमांसा तर त्यांनी केलीच, पण त्याबरोबरच जगद्धर्माचे शाश्वत तत्त्वहि त्यांनी प्रगट केले. पाशवी शक्तीवर उभारलेली आधुनिक सुधारणा म्हणजे मानवांतील दैवी अंशाचा अभाव आहे; हे पटवून देऊन त्यांनी सांगितले की; आपल्या जीवनाच्या सर्व शाखा-मध्ये हिंसाभावाऐवजी प्रेमभाव आणला, तरच मानवाला पूर्ण मानवता प्राप्त करून घेतां येईल. ”

गुरूचे गुरुत्व अशा यथार्थ शब्दांनी सच्च्या शिष्याशिवाय दुसरे कोण उलगडून सांगू शकेल ?

टॉलस्टॉय यांना भारताबद्दल आणि त्यांच्या पुरातन संस्कृतीबद्दल फार आदर वाटत असे. ते अवघे १९ वर्षांचे असतांना कझान येथे एका बौद्ध लामाशी त्यांची ओळख झाली. त्याने टॉलस्टॉयांना भारत-भूमीबद्दल आणि तीं राहणाऱ्या लोकांबद्दल प्रथम माहिती सांगितली.

१८५८ सालच्या मार्च महिन्यांत ब्रिटिशांनी दिल्ली शहराला वेढा घातल्याची आणि त्यांनी केलेल्या अत्याचारांची बातमी टॉलस्टॉय यांच्या कानांनी पडतांच त्यांनी रागारागाने ‘ ब्रिटिशांची हृदयशून्यता ’ या मथळ्याखाली आपल्या डायरीत मजकूर लिहून ठेवला.

बुद्धासंबंधीच्या आख्यायिका, शंकराचार्यांचे तत्त्वज्ञान, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद आणि इतर हिंदु तत्त्वज्ञ यांचे ग्रंथ या

सर्वांचा टॉलस्टॉय यांनी अभ्यास केला. त्यांनी वेद व उपनिषदे, महाभारत व रामायण, पंचतंत्र व हितोपदेश आणि इतरहि अमर अशी भारतीय महाकाव्ये वाचून काढली. त्यांतल्या कांहींची त्यांनी रशियन भाषेत भाषांतरेहि केली. त्याखेरीज बुद्धासंबंधाने दोन निबंध लिहिले. त्याचप्रमाणे 'कर्म', 'तत्त्वम् असि' वगैरे भारतीय सिद्धांतावर त्यांनी लघुकथाहि लिहिल्या. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा ऊहापोह करणारे कित्येक लेख त्यांनी लिहिले व भारतीय कहाण्या, दंतकथा आणि म्हणी यांची रूपांतरे त्यांनी केली.

★ ★ ★

केवळ उदात्त विचारांचें उच्च साहित्य लिहून टॉलस्टॉयांचें मन संतुष्ट होणारें नव्हतें. आपल्या साहित्याला सामाजिक सेवेची जोड द्यावी, अशी ऊर्मि त्यांचे चित्तांत सदैव उसळत असे. शुद्ध विचार हीहि एक शक्ति आहे हें खरें; पण तिला कृतीची जोड मिळाल्यास ती शक्ति सफल होतें. लंगड्या-आंधळ्याच्या गोष्टीप्रमाणें नुसतें ज्ञान हें पांगळें असतें व नुसतें कार्य हें आंधळें असतें. ज्ञानाला कार्याची- म्हणजे सेवेची—जोड मिळाली म्हणजे ज्ञान सतेज होतें व कार्य सकस होतें. एकमेकांना परस्परांचा आधार मिळाला, तरच त्यांचें साफल्य ! मानवी जीवनाचा संपूर्ण विकास ज्ञानयोग व कर्मयोग यांच्या संगमानें होतो. जगांत ‘ इतिहास घडविणारे ’ कांहीं कर्तृत्व-शाली लोक असतात, तर कांहीं ‘ इतिहास लिहिणारे ’ असतात. परंतु इतिहासाचा जनक व लेखक—दोन्हीहि असणारा भाग्यशाली पुरुष एखादाच ! त्यामध्ये टॉलस्टॉय यांची गणना होण्यासारखी आहे.

सूक्ष्म विचार करून नवीन तत्वांचें संशोधन करणें व त्या तत्वाचा प्रचार मानव-जातीच्या हितासाठीं करणें, हेंच टॉलस्टॉयांचें जीवितकार्य !

परंतु त्या दोन प्रचंड प्रवाहांबरोबर, लहानसा का होईना, पण सेवेचा प्रवाहहि वाहत आहे. आपली तत्वे प्रत्यक्ष साकार करण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला; एवढेंच नव्हे तर, आपल्या सर्व जीवनांतच परिवर्तन घडवून आणलें. विकासाची तळमळ त्यांच्या हृदयांत सदैव असे. त्यामुळेच ते पूर्णतेकडे प्रवास करूं शकले. वाल्याचा वाल्मीकि, त्याप्रमाणें त्यांच्या जीवनांत महान क्रांति झाली.

अत्यंत संपन्न अशा सरदार घराण्यांत टॉलस्टॉयांचा जन्म झालेला. त्यावेळच्या रशियांतील लक्ष्मी-पुत्रांचे आयुष्य खुशालचेंडूपणाचें, बद्दफैलीपणाचें व चंगीभंगीपणाचें असे. त्या परिस्थितीचा परिणाम टॉलस्टॉयांच्या जीवनावरहि झाल्यावांचून राहिला नाही. त्यांनीं एक व्यसन जोडण्याचें बाकी ठेवले नाही आणि एक पाप करण्याचें शिल्क ठेवले नाही. सर्वसामान्य सरदारपुत्राप्रमाणे उथळ व उल्लू जीवन त्यांनीं उपभोगिलें. त्या परिस्थितीची पोलादी चौकट फोडून स्वतंत्र चित्र निर्माण करण्याचें सामर्थ्य तरुण टॉलस्टॉय दाखवूं शकले नाहीत. प्रभु रामचंद्रांनीं एकपत्नीव्रत पाळले, ते परिस्थितीचा प्रवाह अडवून व नवीन आदर्श निर्माण करून. त्यांच्या वेळींहि दशरथाला शेंकडों स्त्रिया होत्या. पण कालचक्र आपल्या इच्छेप्रमाणे फिरविण्याचें अलौकिक सामर्थ्य त्यांनीं दाखविलें. अर्वाचीन काळांतहि गांधीजींचें उदाहरण अशाच सामर्थ्याचें आहे. ते जेव्हां ऐन तारुण्यांत इंग्लंडला शिक्षणासाठीं गेले, तेव्हां तेथें असलेले बहुतेक हिंदी तरुण ऐश्वर्यांत-विलासांत-व्यसनांत आकंठ बुडालेले असत. परंतु त्या सर्वांपासून गांधीजी “ पद्मपत्र-मित्राम्भसा ” अलिप्त राहिले. हे दुर्दम्य मनोबल टॉलस्टॉय तारुण्यांत दाखवूं शकले नाहीत. पण त्यांचा मोठेपणा हा कीं, त्यांना आपल्या पापाबद्दल सदैव पश्चात्ताप होई, आणि म्हणून ते पापाच्या मगरमिठीतून मुक्त होण्याचा प्रयत्न अखंड करीत. त्याचें फल म्हणजे त्यांच्या जीवनांतील क्रांति ! आणि त्या क्रांतीचें दृश्य स्वरूप म्हणजे समाजसेवा !

ही त्यांची समाजसेवा तीन प्रकारची होती. आपल्या जहागिरीतील शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिकविण्यासाठीं शाळा उघडणें, त्या शेतकऱ्यांना नोकरीच्या करारांतून मुक्त करणें आणि आपण अकिंचन

राहून श्रमजीवन जगणें—अशा सेवेचें त्रिदळ त्यांनीं समाजाच्या शिव-पिंडोवर प्रेम-भावानें वाहिलें. रणभूमीवर तोफखान्याजवळ उभे असतांनाहि टॉलस्टॉयांच्या चित्तांत हे सेवेचे विचार उसळत असत. त्यानंतर त्यांनीं युरोपांत दोनदां प्रवास केला; त्यावेळीं हि नाना देशांतील शिक्षण-पद्धतींचा अभ्यास त्यांनीं जवळून बार-काईनें केला. तत्कालीन शिक्षण-पद्धतींतील दोष काढून टाकून, मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठीं स्वतंत्र वातावरण निर्माण करण्याची आवश्यकता त्यांना पटलेली होती. आपल्या शिक्षणविषयक कल्पना साकार करण्यासाठीं त्यांनीं यास्नाया पोल्याना या आपल्या जन्मग्रामीं १८५९ सालीं एक शाळा सुरू केली. शाळा लहान असली तरी तिचें तत्त्व महान होतें. ७ ते १० या वयाची ४० मुलेंच त्या शाळेंत येत, पण तेथील शिक्षणपद्धति साऱ्या देशांत अभिनव स्वरूपाची होती. या शाळेंतील शिक्षणविषयक प्रयोगांचें फलित सर्वांना कळारें, म्हणून त्यांनीं “यास्नाया पोल्याना” या नांवाचें एक मासिकाहि सुरू केलें; आणि त्यापार्शीं ३,००० रूबल्सचा तोटा बारा अंकांसाठीं सोसला.

टॉलस्टॉय यांनीं ग्रामीण विभागांतील अनेक शाळांचा तसेंच जर्मनी, फ्रान्स व स्वित्झर्लण्ड येथीलहि कित्येक शाळांचा अभ्यास केला. तेव्हां त्यांना दिसून आलें कीं, शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठीं असलेल्या या शाळा शेतकी जीवनापासून पूर्ण फारकत झालेल्या आहेत. त्यामुळें मुलांचा विकास होणें दूरच राहिलें. त्यांच्या बुद्धीचा कोंडमारा मात्र होई. अर्थशून्य घोकांपट्टी करायची हेंच तेथील शिक्षण. तेथें विद्यार्थ्यांना क्रूरपणें बडविण्यांत येई. त्यामुळें तीं आत्मिक दृष्ट्या खुरटून जात. रशियन शेतकऱ्यांच्या गरजा जेथील शिक्षणामुळें भागतील अशी शाळा स्थापन करण्याचें टॉलस्टॉय यांनीं ठरविलें. आणि

या शाळेंत शारीरिक कष्टांचीं कामें शिकविलीं जातात. प्रत्येकाला त्याच्या कुवतीप्रमाणें प्रथम शाळेंत व नंतर सामुदायिक शेतीवर काम देण्यांत येतें. या माध्यमिक शाळेचें, वसतिगृहयुक्त शाळेंत रूपांतर करण्यांत आलें आहे. सरकारी खर्चानें हवेशीर खोल्या, गटानें काम करण्यासाठीं मोठ्या खोल्या, व्यायामशाळा, प्रशस्त क्रीडांगण, प्रयोगासाठीं जमीन, एक विस्तीर्ण बाग इतक्या गोष्टी शाळेजवळ आहेत. शालेय अभ्यासक्रम दहा ऐवजीं अकरा वर्षांचा करण्यांत आला आहे. सखोल सामान्यज्ञान आणि शारीरिक कष्टांचीं कामें यांची सांगड घातली जाते.

शिक्षणाचें ध्येय काय असावें? “ ज्ञानाच्या क्षेत्रांत प्रगति करण्याची अखंड इच्छा निर्माण करणें हें शिक्षणाचें ध्येय आणि त्याचा पाया समतेची लाटसा. ” असें टॉलस्टॉयांच्या शिक्षणशास्त्राचें सूत्र होतें. एखाद्या मुशींत रस ओतून, एका सांच्याच्या, एका आकाराच्या वस्तु निर्माण करण्याचें जड व यांत्रिक साध्य शिक्षणाचें असू शकत नाहीं. “ छापाचे गणपति ” बोहर काढणें, हें कांहीं सरस्वती-मंदिराचें कार्य नाहीं. प्रत्येक विद्यार्थ्याचें स्वतंत्र व्यक्तित्व आहे. तें सर्वांगांनीं प्रफुल्लित करणें, हें शिक्षकाचें कार्य! बागेतील कळी आपल्या शक्तीनेच विकसतें; व आपल्या स्वभावाप्रमाणें रंग-गंध धारण करणाऱ्या फुलाचें रूप घेतें. या तिच्या नैसर्गिक विकासाला अनुकूल परिस्थिति निर्माण करून देणें आणि जरूर तें खतपाणी घालणें एवढेंच माळ्याचें काम ! तसेंच शिक्षकाचें. शिक्षक व शिष्य यांचें नातें माळी-कळी यांच्यासारखेंच.

शिक्षणांत सक्ती नको, भीति नको, तर समता हवी,—ममता हवी—या चतुःसूत्रीप्रमाणें टॉलस्टॉयांचें विद्यालय चाळू होतें. त्यांत परीक्षांना स्थानच नव्हतें. किंबहुना, वेळेची घंटा, अभ्यासाचें वेळां-

पत्रक, धडे पाठ करणे किंवा लिहिणे, इत्यादि कोणतींच बंधने त्या मुलांवर नव्हती. मुलांनी आपला विकास आपणच करून घ्यावयाचा. शिक्षकांनी त्यांना फक्त आपल्या ज्ञानाचा मार्ग दाखवावयाचा, असे धोरण त्या शाळेचे होते. मुले शाळेत येतांना पुस्तके किंवा वहा आणीत नसत. घरून करून आणण्यासाठी त्यांना अभ्यास नेमून दिलेला नसे. घोकंपट्टी त्यांच्या स्वप्नीहि नसे. फक्त आपले संस्कारशील मन व ग्रहणशील बुद्धि सांगाती घेऊन, त्यांनी शाळेत जावयाचे. आपण शेतांत जसे खेळतो, बागडतो, तसेच शाळेतहि करावयाचे, याच भावनेने तीं मुले शाळेत जात.

शाळेत जाण्याला कोणाला उशीर झाला, तरी त्याला कोणी बोलत नसे. शिक्षक येईपर्यंत मुले बर्फावरील घसरगुंडीचा खेळ खेळत. थंडीचे दिवस असले म्हणजे ही हिम-क्रीडा सुखाची वाटत नसे. मग मुले स्वतःच्याच प्रेरणेने वाचीत-लिहीत बसत. अशा विद्यार्थ्यांकडे पाहिले म्हणजे टॉलस्टॉयांना कृतकृत्य वाटे. वर्गांत मुले गेली, तर ती मनाला वाटेल-तेथे बसत-कोणी बांकावर, कोणी टेबलावर, कोणी आरामखुर्चीवर, तर कोणी खिडकीत आणि कांहीं तर जमिनीवर ! त्यांना कोणी द्यावीत नसे. गप्पा मारतां मारतां त्यांचे शिक्षण चाले.

स्वतः टॉलस्टॉय कधी बायबलमधील गोष्टी सांगत, तर कधी 'युद्ध व शांतता' या आपल्या कादंबरींत वर्णिलेल्या नेपोलियनच्या स्वारीचा इतिहास निवेदन करीत. तो ऐकतांना, मुले चित्रासारखी स्तब्ध रहात-मधून मधून उत्साहाने आरोळ्या ठोकीत. उन्हाळ्याच्या दिवसांत शाळेला सुट्टी असे. कारण, त्यावेळीं त्यांना शेतांत कामावर जावयाचे असे. शिस्त नाही, सक्ती नाही, बंधन नाही-अशा या स्वैर, स्वतंत्र वृत्तीच्या शाळेत आपलीं मुले पाठविण्यास शेतकरीलोक आरंभीं कांकू करीत. पण पुढे प्रत्यक्ष अनुभवाने त्यांना असे कळून

आलें कीं, “ या शाळेंत सर्व विषय हंसत-खेळत, नकळत, शिकविले जातात, सर्व भौतिक शाखांची माहितीहि दिली जाते. शिक्षक हुशार व मायाळू असून, गंमतीने व गोडीगुलावीने शिकवितात. ” पक्कानाची रुचि जशी प्रत्यक्ष सेवनानेंच कळतें; तशी या अभिनव शिक्षणाची फलश्रुति शेतकऱ्यांना विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष प्रगतींतच दिसून आली. आपलीं मुलें भराभर वाचूं-लिहूं लागल्याचें त्यांना दिसूं लागलें. त्यामुळें त्यांचें शाळेविषयीं मत अत्यंत अनुकूल झालें. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, विद्यार्थ्यांची संख्या ४० वरून ७० वर गेली. २०-२०, ३०-३० मैलां-वरूनहि मुलें या शाळेंत शिकावयास येऊं लागलीं. गुरुदेव टागोरांच्या ‘ शांति-निकेतना ’ चें हें विद्यालय पूर्वजच !

या प्रयोगामुळें टॉलस्टॉयांना आपल्या शिक्षणविषयक कल्पनांना व्यापक रूप देण्याची इच्छा झाली. मुलांप्रमाणेंच मोठ्या माणसांनाहि शिक्षित करण्याचें त्यांच्या मनांत आलें. सर्व देशांतील प्रौढांना शिक्षण देण्यासाठीं एक संस्था स्थापण्याचा विचार त्यांनीं १८६० सालीं प्रगट केला. परंतु तो काळच असा विचित्र होता कीं, या सत्कृत्याला सरकारचा विरोध आडवा आला. शेतकऱ्यांना शिक्षण देणें म्हणजे ‘ अब्रह्मण्यम् ’ असें रशियांतील उच्च वर्गाला वाटे. ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत वेदाचा अधिकार फक्त त्रैवर्णिकांनाच, त्याप्रमाणें रशियांत शिक्षणाचे दरवाजे केवळ श्रीमंतांनाच उघडे होते. परंतु स्वातंत्र्याची व समतेची लाट त्या दरवाजावर आदळू लागली होती. १८६१ सालीं रशियन सरकारनें शेतकऱ्यांना स्वतःसाठीं शाळा उघडण्यास प्रोत्साहन दिलें.

१८६२ सालीं यास्नाया पोल्याना या गांवाच्या परिसरांत १३ शाळा चालू झाल्या. त्यांमध्ये शिक्षण दिलें जाई, तें टॉलस्टॉयांच्या

पद्धतीनेच, त्यांत शिक्षक नेमले गेले होते, तेहि टॉलस्टॉयांच्या संमतीनेच. टॉलस्टॉयांचा शिक्षणविषयक प्रयोग किती योग्य वेळीं व योग्य स्वरूपाचा होता, हें यावरून आपोआप सिध्द झालें. सकाळीं ८ वाजल्यापासून रात्रीपर्यंत टॉलस्टॉय त्या शाळांमध्ये जीव ओतून काम करीत. हा किता डोळ्यापुढें असल्यामुळें इतर शिक्षकहि रात्रदिवस शिक्षणकार्यांत गढलेले असत. प्रत्येक रविवारीं ते सर्वजण एकत्र जमत, आपापल्या अनुभवांचें पडताळे घेत आणि पुढील आठवड्याचे कार्यक्रम आंखीत. अर्थात्, त्या कार्यक्रमाप्रमाणेंच पुढें शिकविण्याचें बंधन त्यांच्यावर नसे. योजना मार्गदर्शक असत— बंधनकारक नसत. एखाद्या रविवारीं, आजूबाजूच्या सर्व शाळांतील मुलांना, टॉलस्टॉय आपल्या शाळेंत गोळा करीत, आणि त्यांच्याबरोबर नाना तऱ्हेचे खेळ खेळत. हें 'शाळांचें संमेलन' फार उत्साहाचें व आनंदाचें असे. हेंच खरें शिक्षण. इतिहास-भूगोल, गणित—व्याकरण, यांचें अवजड जोखड लहान मुलांच्या कोमल मनावर लादणें, टॉलस्टॉयांना क्रूरपणाचें वाटे.

मुलें आपल्या जीवनांतील स्वाभाविक गोष्टी सहज-सुंदर भाषेंत लिहीत. त्यांना टॉलस्टॉयांच्या मासिकांत प्रसिद्धि मिले. त्या गोष्टींच्या धर्तीवरच त्यांनीं आपल्या 'तेवीस कथा' रचल्या. त्या खेड्यांतील शेतकऱ्यांचीं तीं मुलें! पण त्यांना कलेची मोठी आवड असल्याचें टॉलस्टॉयांना दिसून आलें. चित्रकलेची त्यांना मोठी गोडी. काव्य असो, चित्र असो, नाट्य असो, संगीत असो—या कलांचा उपभोग मूठभर ऐदी ऐश्वर्यवंतांनाच होणें बरोबर नाहीं, तर लाखों—करोडों दरिद्री लोकांची अंधारी जीवनें उजळून टाकण्यासाठीं कलेचा उपयोग व्हावा, असें त्यांचें मत होतें.

प्रेम, सेवा, कला—अशा स्वर्गीय लतांनीं बहरलेल्या त्या शाळां-

मध्ये अहोरात्र काम करणें, टॉलस्टॉयांना आनंददायक वाटे. पुढें १९०३ सालीं त्यांनीं एका मित्राला लिहिलें, “शाळेच्या कामीं माझा जो काळ गेला, तो माझ्या सर्व आयुष्यांत अत्यंत उज्ज्वल होय. तारुण्यांतील नाना विलास मीं भोगले, पण त्यापासून जें सुख मला लाभलें नाहीं, तें या मुलांच्या प्रेमांतून मला मिळालें. खरोखर तो काळ मोठा अद्भुत होता !”

* * *

आपल्या शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण देण्यास टॉलस्टॉय जितके उत्सुक होते, तितकेच त्या शेतकऱ्यांना स्वातंत्र्य अर्पण करण्यास तत्पर होते. तें आपलें एक पवित्र कर्तव्य आहे, अशीच त्यांची भावना होती. आपल्या आत्याला लिहिलेल्या एका पत्रांत, त्यांनीं आपली ही तीव्र भावना पुढील शब्दांनीं प्रगट केली आहे—

“माझ्या शेतावर जे ७०० जीव जगत आहेत, त्यांच्याविषयीं मला ईश्वरापुढें झाडा द्यावा लागेल. त्यांच्या कल्याणाची चिंता वाहणें हें माझें सरळ व पवित्र कर्तव्य नाहीं काय ? मी जर माझ्याच सुखाचे पाठीमागें लागलों, किंवा माझीच महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्याच्या मार्गास लागलों, आणि माझ्या त्या शेंकडों कुळांचें जीवित आडदांड वरिष्ठांच्या लहरीवर सोपवून दिलें, तर तें पाप होणार नाहीं कां ? या कुळांचा उद्धार करणें, हें माझ्यापुढें किती उदात्त, उज्ज्वल व जिऱ्हाळ्याचें कर्तव्य आहे ! तें सोडून, मीं दुसऱ्या क्षेत्रांत लोकांची सेवा करण्याची संधि शोधित कां फिरावें ?”

थोर माणसांची थोरवी यांतच असतें कीं, आपल्याला पटलेलें तत्त्व ते तत्काळ आचरणांत आणतात—मग त्यापायीं आपल्याला कितीहि द्रव्यदंड वा देहदंड सोसावा लागो. स्वतः टॉलस्टॉयांनीं

एका कादंबरीत असा सिद्धांत मांडला आहे की, “ केवळ ध्येयाच्या कल्पनेत सुख नसते तर दुसऱ्यांना सुख-देष्यासाठी सतत रोकडी कृति करण्यांत सुख असते. ” “ पराविया सुखें ” सुख मानतात, तेच संत ! आणि त्या सुखासाठी सतत रोकडी कृति (Continual Vital Work) म्हणजेच अखंड सेवा, संत करीत असतात. त्या संतांच्या कोटीत आतां टॉलस्टॉयांनी प्रवेश केला होता. त्यांच्या शेतावर ३०९ पुरुष राहत असत. त्यांची बायकामुळे मिळून एकूण संख्या सुमारे ७०० होती. तो काळच असा होता की, जगांत सर्वत्र श्रमजीवी माणसांना गुरांडोरांप्रमाणे वागविले जाई. त्यांना स्वातंत्र्य असे कोणत्याही प्रकारचे नसे. त्यांना मारहाण होई आणि निर्जीव वस्तूप्रमाणे त्यांची अदलाबदलही होई. ही अर्धीमूर्धी गुलामगिरीच होती—आणि अद्यापहि ती जगांतून निःशेष नाहीशी झालेली नाही. रशियांतहि सरंजामशाहीचा असाच जुद्धम चालू होता.

या जुद्धमांतून आपण आपल्या कुळांना तरी मुक्त करावे, अशी टॉलस्टॉयांची इच्छा. त्या पद्धतीमुळे जमीनदार पापाचे धनी होतात, असे त्यांना वाटे. “ दोन सुदृढ माणसांना लोखंडी सांखळीने बांधून रस्त्यावरून चालविले म्हणजे एकाच्या गतीने दुसऱ्यास हिसका बसतो, आणि काम करण्यास कोणीहि मोकळा नसतो, तशी अवस्था या पद्धतीने मालक व कुळे यांची झाली आहे. ” असे आपले मत त्यांनी नोंदवून ठेवले आहे.

ता. ५ मार्च १८६१ रोजी रशियन सरकारने कुळांच्या मुक्ततेचा जाहीरनामा काढला. त्यायोगे मालकांची थोडी जमीन कुळांना मिळाली. त्यासाठी जमीन-मालकांना सरकारने कर्जरोख्यांच्या रूपाने नुकसान-भरपाई दिली. पण त्या कर्जरोख्यांतील रकम सरकार कोठून आणणार ? त्यासाठी त्यांनी शेतकऱ्यांवर पुष्कळ वर्षेपर्यंत नवा कर बसविला.

या सरकारी योजनेमुळे कुळ-मालकामध्ये तंटे निर्माण झाले. ते तोडण्यासाठी सरकारने लवाद (Arbiter of the Peace) नेमले -टॉलस्टॉयांना त्यांच्या जिल्ह्यांत ते स्थान सहजच मिळाले. त्यांनी शेतकऱ्यांचा कैवार घेतला.

एका प्रकरणांत टॉलस्टॉयांची न्याय-बुद्धि व उदार-वृत्ति दिसून आली. त्यांच्या शेजारच्या एका जमीनदाराने गांवकीच्या मालकीची १७५ एकर जमीन बळकाविली. त्याची तक्रार गांवकऱ्यांनी टॉलस्टॉयांकडे नेली. त्यांनी खूप खटपट करून ती जमीन गांवकऱ्यांना परत मिळवून दिली. साहजिकच त्यांना टॉलस्टॉयांचे डोंगराएवढे उपकार वाटले. ते गरीब शेतकरी त्या उपकारांची फेड कशी करणार ? त्यांनी कृतज्ञताबुद्धीने टॉलस्टॉयांच्या शेतांतील गवत कापले व धान्याचीहि कांपणी करून दिली. अर्थात् मोफत उपकाराची फेड श्रमाने करण्याचा त्यांचा मानस. त्यांनी टॉलस्टॉयांना चकित केले.

पण त्याहून अधिक चकित केले त्यांना टॉलस्टॉयांनी. त्यांनी त्यांना त्या कामाचे पैसे दिले-वाजवी दरापेक्षा जास्त दिले-आणि वर एक झकपैत्री गांवजेवण पण दिले !

टॉलस्टॉयांच्या परोपकारी वृत्तीला पर्वणी लाभली १८९१-९२ साली. त्यावर्षी रशियांत मोठा दुष्काळ पडला. दुष्काग्रस्तांना रोकडी मदत करण्यासाठी त्यांनी जागोजाग अन्नछत्रे उभारली. ते स्वतःच काय, पण त्यांची मोठी मुले व मुली आजारी पडेपर्यंत दुष्काळी भागांत काम करीत होती, आणि त्यांची पत्नी मॉस्कोमध्ये राहून दुष्काळग्रस्तांचीच सेवा करीत होती. १०x५ च्या लहानशा खोलीत राहून टॉलस्टॉय स्वतः त्या दीन बांधवांची सेवा करीत होते. चार जिल्ह्यांत २४६ अन्नछत्रे चालू होती. त्यांतून १०-१२ हजार भुकेल्या लोकांना सतत दोन वर्षे अन्न मिळत गेले. त्याशिवाय,

लहान मुलांसाठी १२४ भोजनगृहे उघडण्यांत आली होती. त्यांत २।३ हजार मुलांना रोज जेवण मिळे.

टॉलस्टॉय आपल्या स्वतंत्र बुद्धीने बायबलमधील सारासार निवडीत व त्यांचा अन्वयार्थ लावीत, हे त्यांचे कृत्य पोथीबंद धर्म-गुरूंना बंडखोरपणाचे व नास्तिकपणाचे वाटे. त्यामुळे ता. २२ फेब्रुवारी १९०१ रोजी त्या पवित्र धर्मगुरूंनी—करुणासागर येशूच्या त्या दयामय भक्तांनी—टॉयस्टॉयांना बहिष्कृत करण्याची आज्ञा काढली ! त्यांची पुस्तके कांहीं सार्वजनिक वाचनालयांतून काढून टाकण्यांत आली. त्यांच्या सत्काराचे वृत्तांत वर्तमानपत्रे छापिनात. त्यांचे छायाचित्र वृत्तपत्रांत छापण्यास सरकारी नियंत्रकाने बंदी केली. प्रार्थना—मंदिरांतून त्यांच्या नाशासाठी प्रवचने करण्यांत आली ! मॉस्कोतील एका “ मद्यपान—निषेधक संस्थेने ” त्यांचे नांव आपल्या पटावरून कमी केले.

टॉलस्टॉयांनी त्या बहिष्कार-पत्राला पुढील उत्तर प्रसिद्ध केले:—

“ महाराज, मी माझे शरीर जसे बदलू शकत नाही तसे माझे तत्त्वज्ञानहि बदलू शकत नाही—आणि तसेच माझे जीवनहि बदलू शकत नाही. माझे जीवन असेच चालावयाचे—माझ्या अंतापर्यंत चालावयाचे. तो अंतकाल समीप आलेला आहे. अशा वेळीं माझ्या विचारांत व आचारांत बदल कसा होईल ? ईश्वर हा सत्याचाच भोक्ता आहे. मी मला प्रतीत होणाऱ्या सत्याप्रमाणेच वागेन. ”

त्याच सुमारास टॉलस्टॉयांनी “ झार व त्याचे मंत्री ” यांना एक पत्र लिहिले. त्यांत त्यांनी काय मागितले ? तर (१) शेतकऱ्यांना समान हक्क (२) सर्वांना समान न्याय (३) शिक्षणाचे स्वातंत्र्य (४) धार्मिक स्वातंत्र्य.

ता. १६ जानेवारी १९०२ रोजी त्यांनी झारला पुनः एक विस्तृत पत्र लिहिले, “जनतेला पूर्ण मत-स्वातंत्र्य द्या आणि तिच्या बहुमताने—त्यांतहि श्रमजीवी लोकांच्या मताने—राज्यकारभार चालवा. सर्वांत मुख्य गोष्ट म्हणजे जमिनीवरील खाजगी मालकी रद्द करा. जमीन सर्वांना मोफत मिळाली पाहिजे.” असा आदेश या महर्षीने दिला. धर्म-सत्तेप्रमाणेच राज्यसत्ताहि त्यांचेवर रुष्ट झाली. फ्रेंच राज्य-क्रांतीचा द्रष्टा जसा रूसो, तसे रशियन क्रांतीचे अग्रवृत्त टॉलस्टॉय.

दीन जनांची सेवा टॉलस्टॉयांनी आचरिली व प्रचारिली. याचा प्रभाव रशियांतच काय, पण इंग्लंड, हॉलंड, अमेरिका इ० देशांत पडला. या देशांतील ध्येयवादी तरुण त्यांच्या शिकवणीप्रमाणे जीवन जगण्यासाठी ठिकठिकाणी आश्रम स्थापू लागले. महात्मा गांधींनी आफ्रिकेत ‘टॉलस्टॉय फार्म’ स्थापन केला. रशियांत तर असे “टॉलस्टॉय आश्रम” पुष्कळ निघाले. अहिंसा, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य इ० यम-नियमांचे पालन तेथे मोठ्या कसोशीने होऊं लागले. सर्वांना सर्व वस्तूंचा उपभोग समानतेने घेतां यावा, हे तत्त्व पाळले जाऊं लागले.

टॉलस्टॉयांचे द्रष्टेपण किती बुरगामी होते, हे पाहून आज आपणांला आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. एका गृहस्थाशी बोलतांना ते म्हणाले—

“जमीन ही ईश्वराची देणगी आहे. तिच्यावर कोणा एकाची मालकी नाही. हवा, प्रकाश यांच्याइतकीच तिची मानवाला गरज आहे. म्हणून सर्वांना तिचा तसाच फुकट वापर करतां यायला हवा. जमिनीवरील सर्व मालकी हक्क रद्द झाले पाहिजेत. जमीन सर्वांची झाली पाहिजे—सर्वांच्या उपयोगांस आली पाहिजे.” भू-दानाच्या करपनेची ही गंगोत्री टॉलस्टॉयांच्या मुखांतून १८९४ साली प्रकट झाली, हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

जमिनीचीच मालकी काय, पण कसलीहि मालकी एका व्यक्तीकडे असू नये असे त्यांचे मत होते. आणि कृति?—तीहि तशीच. आपल्या सर्व मालमत्तेच्या मालकीवर—ग्रंथांच्या हक्कावरहि त्यांनी पाणी सोडले.

एका विदेशी प्रकाशकाने टॉलस्टॉयांच्या सर्व ग्रंथांचे कायमचे हक्क मिळविण्यासाठी १० लाख रुबल्स देऊ केले. पण त्यांनी ते घेतले नाहीत. त्यांनी कॉपी-राईटच्या सर्व हक्कांवर स्वेच्छेने पाणी सोडले. दुसऱ्या एका प्रकाशकाने केवळ दोन वर्षांसाठी प्रकाशनाचे हक्क मागितले व त्यासाठी एक लाख रुबल्स देऊ केले, पण आपल्या प्रकाशनाला अशी कोणतीच मर्यादा घालण्यास टॉयस्टॉय तयार नव्हते. जसा प्रकाश, तसेच आपले प्रकाशन सर्वांना मोकळे असावयास हवे, असे त्यांचे मत. जशी जमीन, तशीच आपली साहित्य-संपदा, सर्वांना मुक्तपणे उपभोगतां यावी ही त्यांची इच्छा.

शांततेच्या प्रसारासाठी सर्वोत्कृष्ट साहित्य निर्माण करणाऱ्या लेखकाला 'नोबेल पारितोषक' देण्यांत येते. सर्व जगांत बहु-मोलाचे मानलेले हे पारितोषिक टॉलस्टॉयांकडे चालून आले. पण त्यांनी त्याचा स्वीकार केला नाही. • ते संन्यस्त वृत्तीचे बनले.

★

गृहत्याग करण्याचा विचार तर त्यांच्या डोक्यांत १८८४ सालापासून वारंवार येत होता. अखेर ता. २८ ऑक्टोबर १९१० रोजी त्यांनी निश्चय केला. त्यांच्या पत्नीचे मनःस्वास्थ्य बिघडलेले असल्यामुळे तिला कळू न देतां, त्यांनी संसाराचा निरोप घेण्याचे ठरविले. अलेक्झांड्रा या आपल्या कन्येला आपल्या प्रयाणाची वार्ता सांगून व एका डॉक्टर-मित्राला सांगाती घेऊन ते घराबाहेर पडले.

पहांटें पांच वाजण्याची वेळ. दोन सदरें व कांहीं हस्तलिखित कागद एवढीच शिदोरी बरोबर घेऊन, ते घोड्यावर बसून यास्नाया पोल्याना येथून निघून गेले.

गेलें ते आपल्या बहिणीकडे गेले—रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गानें प्रवास करून ते गेले. त्यामुळें ते हिंवतापानें अजारी पडले. तेव्हां स्टेशनमास्तरनें त्यांना आपल्या घरीं ठेवून घेतलें. आस्तापोवो या त्या स्टेशनाला आतां “ टॉलस्टॉय ” असें नांव देण्यांत आलें.

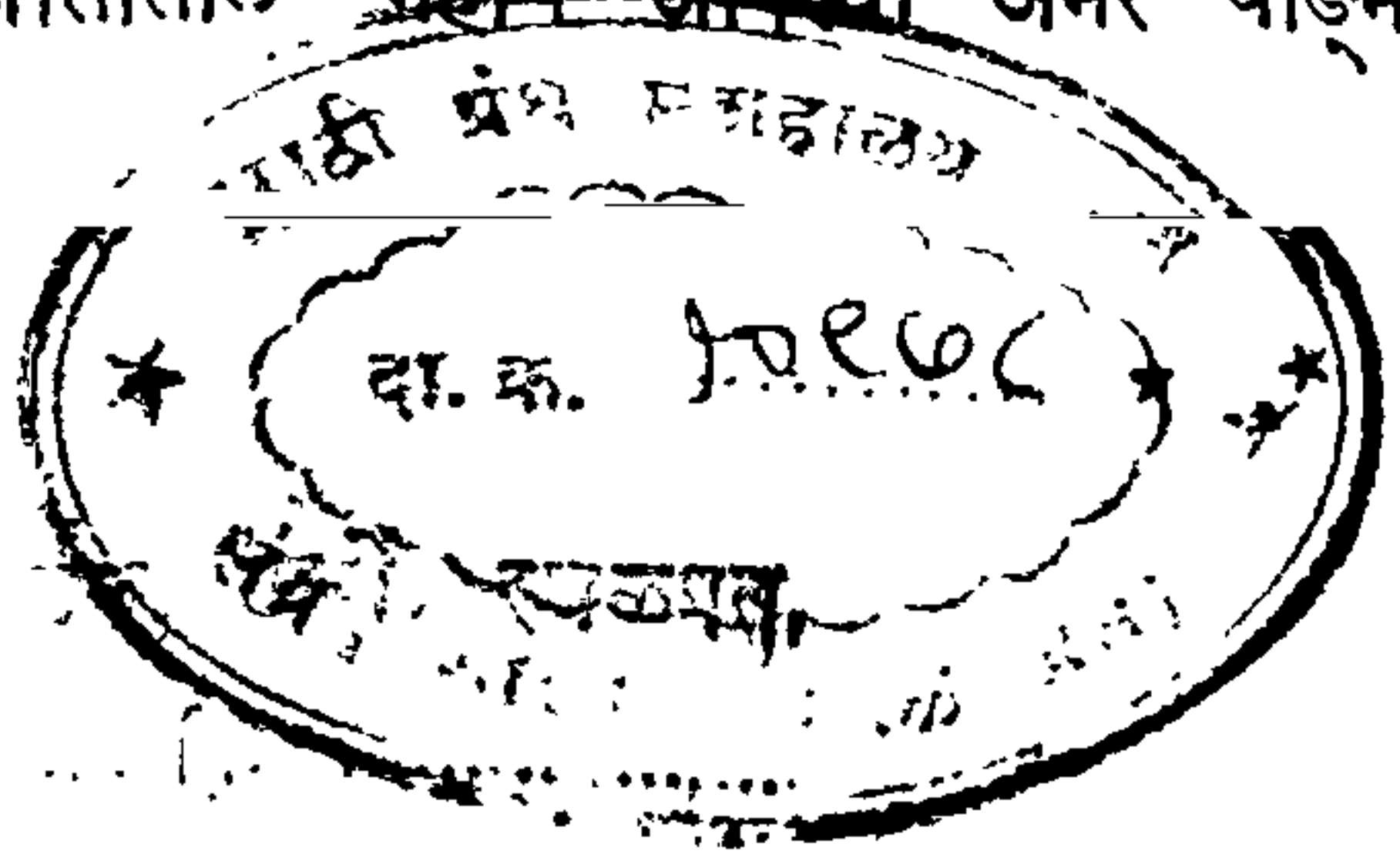
अखेरच्या घटकेपर्यंत टॉलस्टॉय उत्साही होते—आनंदी होते. ते सारखे बोलत होते—एकत होते.

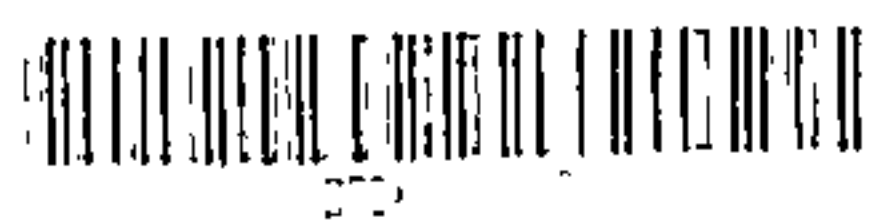
आपल्या आजूबाजूच्या लोकांकडे पाहून ते कळवळून म्हणाले, ‘ अहो ! तुम्ही माझी सेवा—शुश्रूषा करतां, पण या जगांत किती तरी दुसरे टॉलस्टॉय आहेत ! ’

छे ! छे !! टॉलस्टॉय एकच—आणि त्यांचें निधन ता. २० नोव्हेंबर १९१० रोजी रविवारी सकाळीं सहा वाजतां शांतपणें झालें.

टॉलस्टॉयचें शव, त्यांच्या इच्छेनुसार, त्यांच्या जन्मग्रामीं “ हिरवी काठी ” पुरली होती तेथें, भूमातेच्या उदरीं ठेवण्यांत आलें.

हा प्रेमाचा प्रणेता, समाजांच्या आकांक्षेचा उद्गाता, राशियाचा महापुरुष व मानवजातींतील महर्षि—आपल्या अमर वाङ्मयानें चिरंजीव झाला.

REFBK-0010978